030645

२०१०८

॥अथ॥आररागार भः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य०
॥१॥

श्रीगणेशायनमः॥ राम। ओ३म्॥ भूमिमुपस्पृशोदग्न इळानम इळा
नमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमोवोअस्तु देवेभ्यः शिवानः शंत
मा भवसुमृळीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि। भद्रंकर्णेभिश्शृणुयामदेवाः
।०।स१। त्वंनइंद्राग्नीभवतामवोभिः ऋ१ स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिः ऋ१क
यानश्चित्रआभुवत् ऋस्योनापृथिविभवऋ१उदितः शुक्रियंदधेतमह
मात्मनि दधे अत्तुमामेत्विंद्रियंमयिश्रीर्मयियशः। सर्वःसप्राणःसबलः।उ
त्तिष्ठाम्यनुमाश्रीः।उत्तिष्ठ त्वनुमायंतुदेवताः। अदब्धंचक्षुशिषितंमनः। सू
र्योज्योतिषांश्रेष्ठोदीक्षे मामाहिंसीः। तच्चक्षुर्देवहितंशुक्रमुच्चरत्। पश्येम ॥१॥

॥ वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधि। वेदस्यमआणीस्थश्रुतंमेमाप्रहासीरनेनाधीतेन॥ अहोरा
त्रान्त्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामि तन्मामवतुतद्वक्तारमवत्ववतुमाममवतुवक्तारमवतुवक्तारं॥ १
त्वमग्नेव्रतपाअसि देवआमर्त्येष्वा। त्वंयज्ञेष्वीड्यः। १ रास्वेयत्सोमाभरन्नोभवत्वयमाशास्ते...प्रोनि शंनोमित्रः
मघ्नारदःशतंजीवेमघ्नारदःशतं। आवदंस्त्वंऋत्वमग्नेव्रतपाअसिऋ१भ
न्नोअपिवातयमनः। ओंशांतिः शांतिः शांतिः। ओम्। अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृ
त्रंहत्वामहानभवद्यन्महानभवत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रत
त्वंद्वएतस्याङ्गआज्यंकुर्यादितिहैकआहुरेकमितित्वेवस्थितंप्रवोदेवायाग्न
यइतिराद्धिकामोविशोविशोवोअतिथिमितिपुष्टिकामःपुष्टिर्वैविशःपुष्टि
मान्भवतीत्यतिथिमितिपदंभवतिनैनकुर्यादित्याहुरीश्वरोतिथिरेवच
रितोस्तदुहस्माहकुर्यादेवयावेभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसवाअतिथिर्भव
तिनवाअसंतमातिथ्यायाद्रियंतेतस्मादुकाममेवैतत्कुर्यात्सयद्येतत्कु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य॰ यीहागन्मवृत्रहंतममित्येतंतृचंप्रथमंकुर्यादेतद्वाअहरीप्संतःसंवत्सरमा
॥२॥ सतेतआगच्छंतीतिएतेनुष्टुप्शीर्षाणस्त्रयस्तृचाभवंतिब्रह्मवैगायत्रीवा
गनुष्टुब्ब्रह्मण्येवतद्वाचंसंदधात्यबोध्यग्निःसमिधाजनानामितिकीर्त्तिका
मोहोताजनिष्टचेतनइतिप्रजापशुकामः ॥१॥ अग्निंनरोदीधितिभिररण्यो
रित्यन्नाद्यकामोग्निर्वाअन्नादश्चिरतरमिववाइतरेष्वाग्निमागच्छंत्यथै
हमुखतएवाग्निमागच्छंतिमुखतोन्नाद्यमश्नुतेमुखतःपाप्मानमपघ्नतेह
स्तच्युतीजनयंतेतिजातवेदस्तस्माद्वाअङ्गोयजमानोजायतेतस्माज्जातवे
दानिचत्वारिछंदांसिभवंतिचतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुध्यैतानित्रीणि ॥२॥

छंदांसिभवंतित्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्यैतेद्वे
छंदसीभवतःप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमा
नमेतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिताःपराग्वचनेनपंचविं
शतिर्भवंतिपंचविंशोयंपुरुषोदशहस्त्याअंगुलयोदशपाद्याद्वाऊरूद्वौबा
हूआत्मैवपंचविंशस्तमिममात्मानंपंचविंशंसंस्कुरुतेथोपंचविंशंवाए
तदहःपंचविंशएतस्याह्नःस्तोमस्तत्समेनसमंप्रतिपद्यतेतस्माद्वेएवपं
चविंशतिर्भवंतितास्त्रिःप्रथमयात्रिरुत्तमयैकैयानत्रिंशन्न्यूनाक्षरा
विराण्न्यूनेवैरेतःसिच्यतेन्यूनेप्राणान्यूनेन्नाद्यंप्रतिष्ठितमेतेषांकामाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आ॰ए॰ मवरुध्याएतान्कामानवरुंधेयएवंवेदता अग्निंसंपद्यंतेबृहतीचविराडं
॥२॥ चच्छंदसीयेतस्याङ्गःसंपन्नामथोअनुष्टुभमनुष्टुबायतनानिह्याज्यानि ॥२॥
गायत्रंप्रउगंकुर्यादित्याहुस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतेजस्वीब्रह्मवर्चसी
भवतीत्यौष्णिहंप्रउगंकुर्यादित्याहुरायुर्वाउष्णिगायुष्मान्भवतीत्यानुष्टु
भंप्रउगंकुर्यादित्याहुःक्षत्रंवाअनुष्टुप्क्षत्रस्याप्त्याइतिबार्हतंप्रउगंकुर्या
दित्याहुःश्रीर्वैबृहतीश्रीमान्भवतीतिपांक्तंप्रउगंकुर्यादित्याहुरन्नंवैप
ङ्क्तिरन्नवान्भवतीतित्रैष्टुभंप्रउगंकुर्यादित्याहुर्वीर्यंवैत्रिष्टुब्वीर्यवान्भव
तीतिजागतंप्रउगंकुर्यादिहुर्जागतावैपशवःपशुमान्भवतीतितदुगायत्र ॥३॥
त्या१

मेवकुर्याद्ब्रह्मवैगायत्रीब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेतदुमाधु
छंदसंमधुहस्मवाऋषिभ्योमधुछंदाश्छंदतितन्मधुछंदसोमधुछंदस्त्व
मथोअन्नंवैमधुसर्वंवैमधुसर्वेवैकामामधुतद्यन्माधुछंदसंशंसति
सर्वेषांकामानामवरुध्यैसर्वान्कामानवरुंधेयएवंवेदतद्धैकाहिकंरू
पसमृद्धंबहुवाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारुणंक्रियतेशांत्याएवंशां
तिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठ
तियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसति ॥३॥ वायवायाहिदर्शतेमे
सोमाअरंकृताइतद्वाअहरहरंयजमानायचदेवेभ्यश्चारंहास्मा एतदह
इसे१

३।०
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य० ॥४॥

र्भवतियएवंवेदयेषांचेवंविद्वानेतद्धोताशंसतीन्द्रवायूइमेसुताआया
तमुपनिष्कृतमितियद्वैनिष्कृतंतत्संस्कृतंमाहास्यैंद्रवायूसंस्कृतंगछतोय
एवंवेदयेषांचेवंविद्वानेतद्धोताशंसतिमित्रंहुवेपूतदक्षंधियंघृताचींसा
धंतेतिवाग्वेधीर्घृताचीवाचमेवास्मिंस्तद्दधातियएवंवेदयेषांचेवंवि
द्वानेतद्धोताशंसत्यश्विनायज्वरीरिषइत्यन्नंवाइषोन्नाद्यस्यावरुध्यैआ
यातंरुद्रवर्त्तनीइत्याहास्याश्विनोयज्ञंगछतोयएवंवेदयेषांचेविद्वाने
तद्धोताशंसतींद्रायाहिचित्रभानविंद्रायाहिधियेषितइंद्रायाहितूतुजा
नइत्यायाह्यायाहीतिशंसत्याहास्येंद्रोयज्ञंगछतियएवंवेदयेषांचेवंवि ॥४॥

द्वानेतद्धोताशंसत्योमासश्चर्षणीधृतोविश्वेदेवासआगतेत्याहास्य
विश्वेदेवाहवंगछंतियएवंवेदयेषांचेवंविद्वानेतद्धोताशंसतिदाश्वां
सोदाशुषःसुतमितियदाहदद्दुषोददुषःसुतमित्येवतदाहददतिह्यस्मैतं
कामंदेवायकामएतच्छंसतियएवंवेदयेषांचेवंविद्वानेतद्धोताशंसति
पावकानःसरस्वतीयज्ञंवष्टुधियावसुरितिवाग्वैधियावसुर्वाचमेवास्मिं
स्तद्दधातियएवंवेदयेषांचेवंविद्वानेतद्धोताशंसतियज्ञंवष्ठितियदाह
यज्ञंवहत्वित्येवतदाहताःपराग्वचनेनैकविंशतिर्भवंत्येकविंशोयंपुरुषो
दशहस्त्याअंगुलयोदशपाद्याआत्मैकविंशस्तमिममात्मानमेकविंशंस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्कुरुते तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया पंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पं
चविंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुलयो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंच
विंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुतेथो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश
एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्वे एव पंचविंशतिर्भवं
ति भवंति ॥ इति प्रथमारण्यके प्रथमोध्यायः ॥ राम ॥ ओम् ॥ आ त्वा रथं
यथोतय इदं वसो सुतमंध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ वैकाह्निकौ
रूपसमृद्धौ बहु वा एतस्मिन्नहनि किं च किं च वारुणं क्रियते शांत्या एव शां
तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठंति प्रतितिष्ठति ॥५॥

य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतींद्र नेदीय एदिहि प्रस्तुतिराशाची
भिर्येत उ स्थिन इत्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्रैतु ब्रह्म
णस्पतिरच्छा वीरमिति वीरवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपमुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते सु
वीर्यमिति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मंत्रं वदत्यु
क्थ्यमित्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपमग्निर्नेता सवृ
त्रहेति वार्त्रघ्नमिंद्ररूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपं त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतु
र्भूस्त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वेति वृष एव वा इंद्रस्य रूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो
रूपं पिन्वंत्यपोत्यन्न मिहे विनयंति वाजिनमिति वाजिमद्वा इंद्रस्य रूपमैंद्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥६॥

मेतदहरेतस्याह्नोरूपंमथोउत्संदुहंतिस्तनयंतमक्षितमितिस्तनयद्वाइं
द्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नोरूपंप्रवइंद्रायबृहतइतियद्वैबृहत्तन्म
हन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंबृहदिंद्रायगायतेतियद्वैबृहत्तन्मह
न्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंनकिःसुदासोरथंपर्यासनरीरमदि
तिपर्यस्तवद्वांतिमद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंसर्वास्रगाथांछंसतिसर्वे
षामह्नामाप्त्यैसर्वेषामुक्थानांसर्वेषांपृष्ठानांसर्वेषांशस्त्राणांसर्वेषां
प्रउगाणांसर्वेषांसवनानां॥१॥५॥असत्सुमेजरितःसाभिवेगःसत्य
ध्वृतमितिशंसतिसत्यंवाएतदहःसत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंत ॥६॥

दुवासुक्तंब्रह्मवैवसुक्तोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेतदाहुर
धकस्माद्वासुक्तेनैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्यतइतिनहवाएतंन्यावसुक्तान्म
रुत्वतीयमुदयच्छन्नविव्याचेतितस्माद्वासुक्तेनैवैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्य
तेतदनिरुक्तंप्राजापत्यंशंसत्यनिरुक्तोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैस
कृदिंद्रंनिराहतेनैंद्राद्रूपान्नप्रच्यवतेपिबासोममभियमुग्रतर्दइतिशंस
त्यूर्वंगव्यंमहिगृणानइंद्रेतिमहद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नोरूपंतदुभरद्वा
जंभरद्वाजोहवाऋषीणांमनूचानतमोदीर्घजीवितमस्तपस्वितमआससस
एतेनसूक्तेनपाप्मानमपाहततद्यद्भरद्वाजंशंसतिपाप्मनोपहत्याअ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आर ए. नूचानो दीर्घजीवी तपस्व्यसानीति तस्माद्भारद्वाजं शंसति कयाशुभा स
॥७॥ वयसः सनीळा इति शंसत्या शासते प्रतिहर्यत्युक्थेत्युक्थं वा एतदहरुक्थ
वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं तदु कयाशुभीयमेतद्वै संज्ञानं संतनि सूक्तं
यत्कयाशुभीयमेतेन ह वा इंद्रो अगस्त्यो मरुतस्ते समजानत तद्यत्कया
शुभीयं शंसति संज्ञात्या एव तद्वायुष्यं तद्यो स्य प्रियः स्यात्कुर्यादेवास्य
कयाशुभीयं मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणायेति शंसतींद्र वृषन्निति वृषण्वद्वा
इंद्रस्य रूपमैंद्रमेतदहरेतस्याह्नो रूपं तदु वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं ॥राव॥
विश्वामित्र आस विश्वं हास्मै मित्रं भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वाने ॥७॥

तद्धोता शंसति जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेति निविद्धानमैकाहिकं रूपसमृद्धं
बहु वा एतस्मिन्नहनि किंचकिंच वारुणं क्रियते शांत्या एव शांतिर्वै प्रति
ष्ठैकाहः शांत्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद
येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति ताः पराग्वचनेन सप्तनवतिर्भवंति साया
नवतिस्तिस्रस्ता स्त्रिंशिन्यो विराजोथ याः सप्तातियंति ये वैषा प्रशंसा सा
प्यस्य तस्या एवं ताः स्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमयैकशतं भवंति पंचांगुल्यश्च
तुष्पर्वा द्विकक्षसी दोश्चाक्षश्चांसफलकं च सा पंचविंशतिः पंचविंशानीत
राणि द्यंगानि तच्छतमात्मैकशततमो यच्छतं तदायुरिंद्रियं वीर्यं तेजो यज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आर॰ए॰॥ मानएकशततमआयुषींद्रियेवीर्येतेजसिप्रतिष्ठितंस्तास्त्रिष्टुभमभिसं
॥८॥ पद्यंतेत्रैष्टुभोहिमध्यंदिनः॥२॥६॥तदाहुःकिंप्रेंखस्यप्रेंखत्वमित्ययंवैप्रें
खोयोयंपवतएषहीषुलोकेषुप्रेंखतइतितत्प्रेंखस्यप्रेंखत्वमेकंफलकं
स्यादित्याहुरेकधाह्येवायंवायुःपवतेस्यरूपेणेतितत्तन्नादृत्यंत्रीणिफ
लकानिस्युरित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषांरूपेणेतितत्तन्नादृ
त्यंद्वेएवस्यातांद्वौवाइमौलोकौवद्धतमाविवदृश्येतेयउएनेअंतरे ॥सो॰ब्रु॥
णाकाशःसोंतरिक्षलोकस्तस्माद्द्वेएवस्यातामौदुंबरेस्यातामूर्ग्वाअ ॥८॥
न्नाद्यमुदुंबरऊर्जोन्नाद्यस्यावरुध्यैमध्यतउद्गृतेस्यातांमध्यतोवैप्र
स्या

जाअन्नंधिनोतिमध्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधातिमुंजमय्योरज्ज
वोभवंतिदक्षिणाश्चसव्याश्चदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जवःसव्या
एकेषांतद्यदुभय्योरज्जवोभवंतिमुंजमयेषांपशूनामाप्त्यैदार्भ्यःस्युर्दर्भो
वाओषधीनामपहतपाप्मातस्माद्दार्भ्यःस्युः॥७॥३॥अरत्निमात्रउप
रिभूमेःप्रेंखस्यादित्याहुरेतावतावैस्वर्गालोकाःसंमिताइतितत्तन्ना
दृत्यंप्रादेशमात्रेस्यादित्याहुरेतावतावैप्राणाःसंमिताइतितत्तन्नादृ
त्यंमुष्टिमात्रेस्यादेतावतावैसर्वमन्नाद्यंक्रियतएतावतासर्वमन्नाद्य
मभिपन्नंतस्मान्मुष्टिमात्रएवस्यात्पुरस्तात्प्रत्यंचंप्रेंखमधिरोहेदि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥ ॥९॥

त्याहुरेतस्य रूपेणाय एष तपति पुरस्ताध्येष इमांलोकान्प्रत्यङ्‌ धिरो
हतीति तन्न्वाहुस्तिर्यंचमधिरोहेदित्याहुस्तिर्यंचं वा अश्वमधिरो
हंतितेनोसर्वान्कामानवाप्नवामेति तन्न्वाहुरन्वंचमधिरोहेदित्याहु
रनूचीं वै नावमधिरोहंति नौर्वैषा स्वर्ग्या यत्प्रेंख इति तस्मादन्वंच
मेवाधिरोहेच्छुबुकेनोपस्पृशेत्छुकोहैव वृक्षमधिरोहति स उ वयसा
मन्नाद्यतम इति तस्माच्छुबुकेनोपस्पृशेद्बाहुभ्यामधिरोहेदेवं श्येनो ॥सांव॥
वयांस्यभिनिविशत एवं वृक्षं स उ वयसां वीर्यवत्तम इति तस्माद्बा
हुभ्यामधिरोहेदस्येपादन्नोछिंद्यान्नेदस्ये प्रतिष्ठाया उछिद्या इति ॥९॥

प्रेंखं होताधिरोहत्यौदुंबरीमासंदीमुद्गाता वृषा वै प्रेंखो योषासंदी तन्मि
थुनं मिथुनमेव तदुक्थमुखे करोति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य ए
वं वेद तांथान्नं वै प्रेंखः श्रीरासंद्यन्नं चैव तच्छ्रियं चान्वधिरोहतो बृसीर्हैत्रकाः
समधिरोहंति स ब्रह्मकाः समुत्सृप्यवां ओषधि वनस्पतयः फलंग्रहंति
नद्यदे तस्मिन्नहनि सर्वशः समधिरोहंतीषमेव तदूर्जमन्नाद्यमधिरोहंत्यू
र्जीन्नाद्यस्यावरुध्यै वषट्कृत्यावरोहेदित्याहुस्तत्तन्नाद्रत्यमकृतावेसापचि
तिर्यामपचयंतं करोति निगृह्यनक्षमवरोहेदित्याहुस्तत्तन्नाद्रत्यमकृतावे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥
॥१०॥

सापचितिर्यांमध्यस्थायकरोतिप्रतिख्यायभक्षमवरोहेदेषावाअपचि
तिर्यांपश्यतेकरोतितस्मात्प्रतिख्यायेवभक्षमवरोहेत्प्राङवरोहेत्प्राग्वे
देवरेतःसंप्रजायतेतस्मात्प्राङवरोहेदवरोहेत्॥५॥८॥इतिप्रथमारण्य
केद्वितीयोध्यायः॥रामा॥ॐम्॥हिंकारेणेतदहःप्रतिपद्यतेत्याहुर्ब्रह्मवै
हिंकारोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेयएवंवेदयदेवहिंकारे
णप्रतिपद्यता३इ॥एषावैहिंकारोयोषर्क्लन्मिथुनंमिथुनमेवतदुक्थमुखे सा०॥
करोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदयदेवहिंकारेणप्रति ॥१०॥

पद्यता३इ॥यथावाअग्निरेवंब्रह्मणोहिंकारोयद्वैकिंचाग्नियाग्नितित्त
त्सर्वंयभ्येवैनत्तृणत्स्येवंयंकामंकामयतेहिंकारेणाभ्येवैनंतृणत्तियएवं
वेदयद्वेवहिंकारेणप्रतिपद्यता३इ॥वाचोवाएषाव्यावृत्तिर्दैव्येचमानुष्ये
चैयद्धिंकारःसयद्धिंकृत्यप्रतिपद्यतेवाचमेवतद्व्यावर्त्तयतिदैवींचमा
नुषींच॥१॥१॥नदाहुःकेतस्याह्नःप्रतिपदितिमनश्चवाक्चेतिब्रूयात्सर्वे
न्यस्मिन्कामाःश्रितास्सर्वानन्याकामांदुहेमनसिवैसर्वेकामाःश्रितामि
नसाहिसर्वान्कामान्ध्यायतिसर्वेहास्मिन्कामाःश्रयंतेयएवंवेदवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॰॥ ग्वे सर्वान्कामान्दुहे वाचा हि सर्वान्कामान्वदति सर्वान्हास्मै कामान्वाग्दुहे
॥११॥ य एवं वेद तद्धाहुर्नैतदह ऋचा न यजुषा न साम्ना प्रत्यक्षात्प्रतिपद्येतैन
र्चा न यजुषा न साम्नेइयाद्धितिं तदेता एव व्याहृतीः पुरस्ताज्जपेद्भूर्भुवः
स्वरित्येता वाव व्याहृतय इमे त्रयो वेदा भूरित्येव ऋग्वेदो भुव इति य
जुर्वेदः स्वरिति सामवेदस्तन्नर्चा न यजुषा न साम्ना प्रत्यक्षात्प्रतिपद्य ॥सां ब्र॥
तैनर्चैन यजुषैन साम्नैति ॥ १० ॥ २ ॥ तद्दिति प्रतिपद्यते तत्तद्दिति वा अ
न्नमन्नमेव तदग्निप्रतिपद्यते एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याह ॥११॥

रदेकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तथैवैतत्कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहर
त्येकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तयैवतत्तत्त्वत्या वाचा प्रतिपद्यते तैनदु
क्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्येतद्ध्येव प्रथमं वाचो अग्रं य
त्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वाचा हि नामधेयानि धीयंते यदेषां श्रेष्ठं
यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरि
तीदमु ह गुह्याध्यात्मिमा देवता अप्रदत आविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भव
ति ॥ ११ ॥ ३ ॥ न द्विदासभुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यते एतद्धाव भुवनेषु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपनिषद्

आरण्य ॥१२॥ ज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णाइत्यतोह्येषजातउग्रस्त्वेषनृम्णाःसद्योज
ज्ञानोनिरिणातिशत्रूनितिसद्योह्येषजातःपाप्मानमपाहतानुयंविश्वेम
दंत्यूमाइतिभूतानिवैविश्वऊमास्तएनमनुमदंत्युदगादुदगादितिवा
वृधानःशवसाभूर्योजाइत्येषवैवावृधानःशवसाभूर्योजाःशत्रुर्दासा
यभियसंदधातीतिसर्वंह्येतस्माद्बिभायव्यनच्चव्यनच्चसस्नीतियच्चप्रा
णियच्चाप्राणकमित्येवैतदाहसंतेनवंतप्रभृतामदेष्वितितवसर्वंवन्नइत्ये ॥सांव॥
वैतदाहत्वेक्रतुमपिवृंजंतिविश्वइतित्वयीमानिसर्वाणिभूतानिसर्वा ॥१२॥

णिमनांसिसर्वेक्रतवोपिवृंजंतीत्येवैतदाहद्वियदेतेत्रिर्भवंत्यूमाइतिद्वौवै
संतौमिथुनौप्रजायेतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदस्वादो
स्वादीयःस्वादुनास्रजासमितिमिथुनंवैस्वादुप्रजास्वादुमिथुनेनैवत
त्प्रजांसंसृजत्येदःसुमधुमधुनाभियोधीरितिमिथुनंवैमधुप्रजामधु
मिथुनेनैवतत्प्रजामभियुध्यतीतद्धक्मृषिणास्वांयत्तन्नूंतन्वामैरयतेत्य
स्यांशारीरीयामिमांछंदोमयीमित्येवैतदाहयातनूरेवतन्वोअस्तभेष
जमित्यस्यैशारीर्यांइयंछंदोमयीत्येवैतदाहतस्येयान्यष्टावक्षराणि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सागायत्रीयान्येकादशसात्रिष्टुब्यानिद्वादशसाजगत्यथयानिदशसावि
राड्दशिन्येषुत्रिषुछंदःसुप्रतिष्ठितापुरुषइतित्र्यक्षरंसउविराज्येतानिवा
वसर्वाणिछंदांसियान्येतानिविराट्चतुर्थान्येवमुहैवैवंविदुषएतदहः
सर्वैश्छंदोभिःप्रतिपन्नंभवति॥१२॥तानदेनविहरतिपुरुषोवैनदस्त
स्मात्पुरुषोवदन्सर्वःसंनदतीवनदंवओदतीनामितीं३आपोवाओ
दत्योयादिव्यास्ताहीदंसर्वमुदत्यापोवाओदत्योयामुख्यास्ताहीदंसर्व ॥सां बृ॥
मन्नाद्यमुदंतिनदंयोयुवतीनामितीं४आपोवावयोयुवत्योयाअंत ॥१३॥

रिक्ष्यास्ताह्यपोह्ययंतइवापोवावयोयुवत्योयाःस्वेदतेनाह्यिसरीसृप्यं
तद्धवपतिंवोअघ्यानामितीं५आपोवाअघ्यायाअग्नेर्धूमाज्जायंते
आपोवाअघ्यायाःशिश्नात्प्रसृज्यंतेधेनूनामिषुध्यसीतीं६आपोवा
वधेनवस्ताहीदंसर्वंधिन्वंतीषुध्यसीतियदाहपतीयसीत्येवतदाहत्रि
ष्टुभंचानुष्टुभंचविहरतिवृषावैत्रिष्टुब्योषानुष्टुप्तन्मिथुनंतस्मा
दपिपुरुषोजायांविलाकृत्स्नतरमिवात्मानंमन्यतेतास्त्रिःप्रथमयापंच
विंशतिर्भवतिपंचविंशआत्मापंचविंशःप्रजापतिर्दशहस्त्याअंगुल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण॰ योदशापाद्यौ द्वाऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं
॥१४॥ संस्कुरुते थो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नस्तोमः स्तत्समे
नसमं प्रतिपद्यते तस्माद्द्वे एव पंचविंशातिर्भवंति ॥१३॥ तदिति प्रतिप
द्यते तन्नदितिवा अन्नमन्नमेवं तदभि प्रतिपद्यते एतां वाव प्रजापतिः
प्रथमां वाचं व्याहरदेकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तथैवैनं कुमारः ॥सांवृ॥
प्रथमवादी वाचं व्याहरत्येकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तयैव तत्तव
त्यां वाचा प्रतिपद्यते तदुक्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्येत ॥१४॥

द्ध्येव प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वा चाहि नाम
धेयान्यभिधीयंते यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरि
प्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरितीदं मुह गुहा ध्यात्मनिमा देवता अ
दउआविरधि देवतमित्येतत्तदुक्तं भवति ॥१४॥ तदिदासभुवनेषु ज्ये
ष्ठमिति प्रतिपद्यते यद्वै ज्येष्ठं तन्महन्महद्धद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रू
पं तां सुतेकीर्त्तिमघवन्महित्वेति महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं नृम्
यदूषाद्धे वीर्यायेति वीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रूपं नृणामुत्वान्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरल०॥ तमंगीर्भिस्त्वथे रित्युक्थं वा एतदहः स्वस्थ वद्रूपसमृद्धमेतस्याह्नो रू
॥१५॥ पंन्यूनाक्षरेप्रथमेपदेविहरतिंन्यूनेवैरेतःसिच्यतेंन्यूनेप्राणान्प्र
तिन्नाद्यंप्रतिष्ठितंमेतेषांकामानामवरुध्यैएतान्कामानवरुंधेय
एवंवेदद्वदशाक्षरेभवतंउभयोरन्नाद्ययोरुपाप्त्यैयच्चपदद्वयच्चापा
दकमित्यष्टादशाष्टादशाक्षराणिभवंतियानिदशानवप्राणाआत्मै
वदशमःसात्मनःसंस्कृतिरष्टावष्टाउद्यंतेश्रुतेयद्यत्कामयतेयए ॥सा॰ब्र॥
वंवेद॥१५॥तानदेनविहरतिप्राणोवैनदस्तस्मात्प्राणेनदंत्सर्वःस ॥१५॥

न्नदतीवनंदवओदती नामितीश्च उष्णिगक्षरैर्भवत्यनुष्टुप्पादे रायु
वीउष्णिग्वागनुष्टुप्तदस्मिन्नायुश्चवाचंचदधातितास्त्रिःप्रथमयापं
चविंशतिर्भवंतिपंचविंशआत्मापंचविंशःप्रजापतिर्दशहस्त्याअंगुल
योदशपाद्याद्वाऊरूद्वौबाहूआत्मैवपंचविंशस्तमिममात्मानंपंचवि
शंसंस्कुरुतेथोपंचविंशोवाएतदहःपंचविंशएतस्याह्नस्तोमस्तत्स
मेनसमंप्रतिपद्यतेतस्माद्वेएवपंचविंशतिर्भवंतीत्यध्यात्मंपंचवि
शोथाधिदेवतंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणस्ताएताःपंचदेवताइमंवि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण॥

॥१६॥

ष्टाः पुरुषं पंचो हैवैता देवता अयं विष्टः पुरुषः सोत्रा लोमभ्य आ नखे
भ्यः सर्वः सांग आप्यते तस्मात्सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्य आप्तानि
कल्पयंतै तदुक्तमृषिणा सहस्रधा पंचदशान्युक्थे ति पंच हि दशतो भ
वंति यावद्द्यावापृथिवी तावदिन्नदिति यावती वै द्यावापृथिवी तावाना
त्मा सहस्रधा महिमानः सहस्रमित्युक्थान्येव तदनुमदति महयति या
वद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति यत्र ह क्क च ब्रह्म तद्वाग्यत्र वा वाक्तद्वा
ब्रह्मेत्येतत्तदुक्तं भवत्येषां वा एषां सूक्तानां नवर्चं प्रथमं भवति नव वै प्राणाः ॥१६॥

प्राणानां कॢप्त्यै षळृचं भवति षड्वा ऋतव ऋतूनामाप्त्यै पंचर्चं भवति
पंचपदा पंक्तिः पंक्तिर्वा अन्नमन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै तृचो भवति त्रयो वा इमे
त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै ता अभिसंपद्यंते बृहतीं छंदो
मृतं देवलोकमेष आत्मैवमु हैवं विद्वेतयैव संपदामृतमेवात्मानम
भिसंभवति संभवति ॥८॥१६॥ इति प्रथमारण्यके तृतीयोध्यायः ॥
राम ॥ ॐ भूः अथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधा
त्यथातो ग्रीवास्ता आचक्षते यथा छंदसमुल्लिह इत्यथ सूददोहाः प्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ णोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधात्यथातःत्रिरस्तगायत्रीषुभवं

॥१७॥ त्यग्रंवैछंदसांगायत्र्यग्रमंगानांत्रिरस्तदर्कवतीषुभवंत्यग्निर्वाअर्क

स्तानिभवंतिनवकपालंवैत्रिशोदशमीशंसतित्र्यक्षरा॰इत्येवसाभवंत्य

थोस्तोमातिशंसनायाएवंतोत्रिवृच्चस्तोमोभवंतोगायत्रंचछंदएत

योवैस्तोमछंदसोःप्रजा तिमनुसर्वमिदंप्रजायतेयदिदंकिंचप्रजा

त्येप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाः

प्राणेनपर्वाणिसंदधात्यथातोविराजवंस्ताविराजोभवंतितस्मात्पुरु ॥१७॥

× प्राणोवैसूददोहाः३

षःपुरुषमाहुर्विराअस्मासुराजसिग्रीवावैधारयसीतिस्तनमाने

वायद्वादुताःसंबाह्वतमाःसत्योन्नतमांप्रत्यच्यंतेन्नेहिविराळन्नमुवीर्य

मथसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधाति॥१॥१७॥अथातोदक्षिणः

पक्षःसोयंलोकःसोयमग्निःसावाक्तद्रथंतरंसवसिष्ठस्तच्छतंतानि

षट्त्रीयाणिभवंतिसंपातएवकामानामव्याप्त्यैप्रतिष्ठित्याअन्नाद्यायपं

क्तिरथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधात्यथातउ

त्तरःपक्षःसोसौलोकःसोसावादित्यस्तन्मनस्तद्बृहत्सभरद्वाजस्तच्छ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण०॥
॥ १८ ॥

तंतानिषड्वीर्याणिभवंतिसंपातएवकामानामभ्याप्त्यैप्रतिष्ठित्याअ
न्नाद्यायपंक्तिस्ताऊनातिरिक्तोभवतोवृषावैबृहद्योषारथंतरमति
रिक्तंवैपुंसोन्यूनंस्त्रियैतस्मादूनातिरिक्तोभवतोथोएकेनहवैपत्रे
णसुपर्णस्योत्तरःपक्षोज्यायांस्तस्मादेकर्च्युत्तरःपक्षोभूयान्भव
त्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनपर्वाणिसंदधात्यथातः
पुच्छंताएकविंशतिर्द्विपदाभवंत्येकविंशतिर्हीमानिप्रत्यंचिसुपर्ण
स्यपत्राणिभवंत्यथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठापुच्छंवय ॥१८॥

सांद्वाविंशीशंसतिप्रतिष्ठयोरेवतद्रूपंक्रियतेतस्मात्सर्वाणिवयांसिपु
च्छेनप्रतितिष्ठंतिपुच्छेनेवप्रतिष्ठायोत्पतंतिप्रतिष्ठाहिपुच्छंसएषद्वाभ्यां
दशिनीभ्यांविराड्भ्यामनयाद्वाविंश्योर्द्विपदयोरयंपुरुषःप्रतिष्ठित
स्तस्ययत्सुपर्णरूपंतदस्यकामानामभ्याप्त्याअथयत्पुरुषरूपंत
दस्यश्रियेयशसेन्नाद्यायापचित्याअथसूददोहाअथधाय्याथसू
ददोहावृषावैसूददोहायोषाधाय्यातदुभयतःसूददोहसाधाय्यां
परिशंसतितस्माद्द्वयोरेतःसिक्तंसदेकतामेवाप्येतियोषामेवाभ्यंत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य॥ ॥१९॥

आज्ञानाद्धियो घातः प्रज्ञानात्तस्मादेनामत्र शंसति॥२॥१८॥गायत्रीस्तृ
चाशीतिं शंसत्ययं वै लोको गायत्री तृचाशीतिर्यद्वा अस्मिंल्लोके यशो
यन्महो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचितिस्तदश्नवै तदवाप्नवानीति तदव
रुन्धे तन्मेसदित्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेनेमं लोकं सं
तनोति बार्हतीस्तृचाशीतिं शंसत्यन्तरिक्षलोको वै बार्हती तृचाशी
तिर्यद्वान्तरिक्षलोके यशो यन्महो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचिति
स्तदश्नवै तदवाप्नवानीति तदवरुन्धे तन्मेसदित्यथ सूददोहाः प्राणो ॥१९॥

ओ

वै सूददोहाः प्राणेनान्तरिक्षलोकं संतनोत्यौष्णिहीस्तृचाशीतिं शंस
त्यसौ वै लोको द्यौरौष्णिही तृचाशीतिर्यद्वामुष्मिंल्लोके यशो यन्म
हो यन्मिथुनं यदन्नाद्यं यापचितिर्यद्देवानां देवं तदश्नवै तदवाप्नवा
नि॥ तदवरुन्धे तन्मेसदित्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणे
नामुं लोकं संतनोति संतनोति॥३॥२०॥ इति प्रथमारण्यके चतुर्थो
ध्यायः॥ राम॥ श्रीराम॥ वशां शंसति वशा म इदं सर्वमसदिति ताएक
विंशतिर्भवन्त्येकविंशतिर्हि ता अन्तरुदरे विकृतयो याथो एकविंशो वै

आरण्य० ॥२०॥

स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठोदरमन्नाद्यानां ताविच्छंदसो भवति विश्चुद्रूमि
वत्वा अंत स्थ्यमणीयइवच स्थवीयइवचंता: प्राणावं छंदस्कारं यथो
पुपादं त्रूंसति यथोपपादमिव वा अंतस्थ्यं द्रसीयइव च द्राघीयइव चा
थसूददोहा: प्राणो वै सूददोहा: प्राणेन पर्वाणि संदधाति तामत्रोत्सृज
ति द्वादशाकृत्व: शस्त्वा द्वादश विधा वा इमे प्राणा: सप्त शीर्षण्या द्वौ स्त
न्यौ त्रयो वाञ्चोत्र वै प्राणा आप्यंते त्र संस्क्रियंते तस्मादेनामत्रोत्सृजं हृनः
तीद्राग्नी युवं सु न इत्यैंद्राग्ना ऊरू उर्वष्ठीवे प्रति ष्ठेता: षट्पदा भवंति ॥ २० ॥

प्रतिष्ठाया एवं द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पाद: पशवो यजमानमेव त
द्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति द्वितीया सप्तपदा भवति तां गा
यत्रीं चानुष्टु भं च करोति ब्रह्म वै गायत्री वागनुष्टुब्ब्रह्मणैव तद्वाचं सं
दधाति त्रिष्टुभमेतत: शंसति वीर्यं वै त्रिष्टुब्वीर्येणैव तत्पशून्परिगच्छति
तस्मात्पशवो वीर्यमनूपतिष्ठंते ईर्यतां चैवास्युत्थानं च ॥ १ ॥ २० ॥ प्र वो महे
मंदमानायांधस इत्यैंद्रे निष्केवल्ये निविदं दधाति प्रत्यक्षाध्येव तदात्मन्वीर्यं
धत्ते तास्त्रिष्टुब्जगत्यो भवंति तदाहुरथ कस्मात्त्रिष्टुब्जगतीषु निविदं दधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्॥ ॥२१॥

तीति न ह वा एतस्याह्नः एकं छंदो निविदं दधार न विद्याच्चेति तस्मात्त्रिष्टुप्
जगतीषु निविदं दधाति तदेतदहस्त्रिनिविक्कं विद्याद्दशो निविद्वालखिल्या
निविन्नि विदेव निविदेवमेनं त्रिनिविक्कं विद्यादथ सूक्ते वनेन वायोन्यधा
यि चाकं न्योजात एव प्रथमो मनस्वानिति तयोरस्त्यन्ते समस्य यदसन्म
नीषाइत्येनाद्यस्यावरुध्यै अथावपनमेतं अंतरे रौद्रीणां दशातीनां त्रिष्टु
जगतीनां बृहतीसंपन्नानां यावतीरावपंते तावंत्स ऊर्ध्वमायुषो वर्षाणि
जीवंत्येतेन हैवावपनेनायुराप्यंते प्रजांमे पशवो जेयन्तीति त्वेवसजनी
यमनुशंसति ताक्ष्र्यं शंसति स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्र्यः स्वस्तितायै स्वस्त्यय ॥२१॥

नमेव तत्कुरुते एकपदां शंसत्येकचेदं सर्वमसानीत्यथो सर्वं छिदस्कृति
माप्नवानीति दुंदुभि विश्वा अवीवृधन्निति पदानुषंगास्ताः सप्तानुषजति स
प्त वै शीर्षन्प्राणाः शीर्षन्नेव तत्प्राणान्दधात्यष्टमीन्नानुषजति वागष्टमी
नेन्मे वाकू प्राणैरनुषक्तासदिति तस्माद्धु सा वाकू समानायतना प्राणैः
सत्यननुषक्ता विराजः शंसत्यन्नं दै विराजो न्नाद्यस्यावरुध्यै वासिष्ठेन
परिदधाति वसिष्ठो सानीत्येष स्तोमो महदुग्राय वा हूतिं महद्धत्यास्व
पसमृद्धया धुरी वा लोन वा नयन्तधायीत्यं ता वैधूरं तं एतदहरेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण॥ स्याह्नोरूपमिंद्रत्वायमर्कईद्दैवस्नामित्यर्कवत्यारूपसमृद्धयाद्वि
॥२२॥ वद्यामधिनःश्रोमतंधाइतित्रैयंहकचब्रह्मण्यावागुद्यतेतस्यास्यकी
र्त्तिर्नवर्तियत्रैवंविद्वानेतयापरिदधातितस्मादेवंविद्वानेतयैवपरिदध्या
त्॥२॥२१॥तत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेवस्यप्रतिप
दनुचरौवैकाहिकौरूपसमृद्धौबहुवाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवा
रुणंक्रियतेशांत्याएवंशांतिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठाया
मंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोता ॥२२॥

शंसतितद्देवस्यसवितुर्वार्यंमहदितिसावित्रंमंतोवैमहदंतएतदह
रेतस्याह्नोरूपंकतरापूर्वाकतरापरायोरितिद्यावापृथिवीयंसमा
नोदर्कसमानोदर्कंवाएतदहरेतस्याह्नोरूपमनश्वोजातोअनभी
शुरुक्थ्यइत्यार्भवंरथस्त्रिचक्रइतियदेतत्त्रिवत्तदंतोवैत्रिवदंत
एतदहरेतस्याह्नोरूपमस्यवामस्यपलितस्यहोतुरितिवैश्वदेवंब
हुरूपंबहुरूपंवाएतदहरेतस्याह्नोरूपंगौरीर्मिमायसलिलानित
क्षतीत्येतदंतमानोभद्राःक्रतवोयंतुविश्वतइतिवैश्वदेवंनिविद्धानं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥ भैकाह्निकं रूपसमृद्धं बद्धवाए तस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शं
॥२३॥ स्या एवं शं ति वै प्रतिष्ठेकाहः शं स्यामेव तत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठति प्र
तितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति वैश्वानराय धिषणा
मृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदं तो वै धिषणां त एतदहरेतस्याह्नो रू
पं प्र यज्य वो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतं समानोदर्कं समानोदर्कं वा
एतदहरेतस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम सोममिति जातवेदस्यां पु
रस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्त्य ॥२३॥

यनमेव तत्कुरुत इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदस्यं समा
नोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपमह्नो रूपं ॥३॥२२॥ इति
प्रथमारण्यके पञ्चमोध्यायः॥ प्रथमारण्यः समाप्तः॥ राम॥ ओम्॥ एष
पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्याय
न्पूर्वे येत्यायंस्ते पराबभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजा ह तिस्रो अत्यायमी
युर्न्य१न्या अर्कमभितो विविश्र इति बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो
हरित आ विवेशेति प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्र

जास्तिस्रोअत्यायमा यंस्तानीमानिवयांसिवंगावगधाश्चेरपादान्यन्या
अर्कमभितोविविश्रइतिताइमाःप्रजाअर्कमभितोनिविष्टाइममेवाग्नि
बृहद्धतस्थौभुवनेष्वंतरित्ययदुएवबृहद्भुवनेष्वंत रसावादित्यःपवमा
नोहरितआविवेशेतिवायुरेवपवमानोदिशोहरितआविष्टः॥१॥रू॥
उक्थमुक्थमितिवैप्रजावदंतितदिदमेवोक्थमियमेवपृथिवीतोहीदं
सर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्याग्निरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वम
श्नुतेंतरिक्षमेवोक्थमंतरिक्षंवाअनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावंतितस्य॥२४॥

वायुरर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेसावेवद्यौरुक्थममुतःप्रदा
नाद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठतियदिदंकिंचतस्यासावादित्योर्कोन्नमशीतयो
न्नेनहीदंसर्वमश्नुतइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंपुरुषएवोक्थमयमे
वमहान्प्रजापतिरहमुक्थमस्मीतिविद्यात्तस्यमुखमेवोक्थंयथापृ
थिवीतथातस्यवागर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेनासिकेएवो
क्थंयथांतरिक्षंतथातस्यप्राणोर्कोन्नमशीतयोन्नेनहीदंसर्वमश्नुतेंत
देतद्व्यस्यविष्टपंयदेतन्नासिकायेविनतमिवललाटमेवोक्थंयथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मु०म०ना०सं० २०१०८

॥आ२९०॥ द्यौस्तथा तस्य चक्षुरर्को ऽन्नमशीतयो ऽन्नेन हीदं सर्वमश्नुते समानमशी
॥२५॥ तयोऽध्यात्मं चाधिदेवतं चान्नमेवान्नेन हीमानि सर्वाणि भूतानि सम
नेतीँ॥ अन्नेनेमं लोकं जयत्यन्नेनामुं तस्मात्समानमशीतयोऽध्यात्मं चा
धिदैवतं चान्नमेवं तदिदमन्नमन्नादं मियमेव पृथिवी तो हीदं सर्वमु
त्तिष्ठति यदिदं किंच यद्धु किंचेदं प्रेत्ती ३ ई तदसौ सर्वमत्ति यद्धु किंचातः
प्रेती ३ त्तदियं सर्वमत्ति सेयमित्याद्या त्र्यन्नाह वा आद्यो भवति न तस्ये
शे यन्नाद्याद्ये देनन्नाद्युः॥२॥२४॥ अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रे ॥२५॥

तो देवा देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतो ऽन्नमन्नस्य
रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रे
तो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोकः स इरा
मयो यदिरामयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके संभव
ति हिरण्मयः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद॥ ॥३॥२५॥ तं प्रपदाभ्यां
मेखुः प्रापद्यत ब्रह्मेरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं तस्मात्प्रपदे तस्मा
त्प्रपदे इत्याचक्षते शफाः खुरा इत्यन्येषां पशूनां तदूर्ध्वमुदसर्पत्ता ऊरू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥ अन्नवतांमु रूपणी हीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेव मे कुर्वित्यब्रवीत्तदुरोभ
॥२६॥ वदुदरं ब्रह्मेति शार्कराक्ष्या उपासते हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैवता उ
द्वा ऊर्ध्वत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयतच्छिरोऽश्रयतत त   च्छिरोऽभवत्तच्छिरसः यत्
शिरस्त्वं ता एताः शीर्षञ्छ्रियः श्रिताश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणः श्रयन्ते
स्मिञ्छ्रियो य एवमेतच्छिरसः शिरस्त्वं वेद ता अहिंसन्ताहमुक्थमस्म्यह
मुक्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तास्माच्छरीरादुत्क्रामाम तद्यस्मिन्न उत्क्रान्त इदं
शरीरं पत्स्यति तदुक्थं भविष्यतीति वागुदक्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्ते ॥२६॥

चक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तेवं श्रोत्रमुदक्रामदशृण्वन्नश्नन्पिबन्ना
स्तेवं मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन्पिबन्नास्तेवं १ ×शोध
वं प्राण उदक्रामत्तत्प्राण उत्क्रान्तेऽपद्यत तदशीर्यताशारीतीश्रतच्छरीरम
भवत्तच्छरीरस्य शरीरत्वं शीर्यते ह वा अस्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यः परास्य द्वि
षन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ता अहिंसन्तैवाहमुक्थमस्म्यहमु
क्थमस्मीति ता अब्रुवन्हन्तेदं पुनः शरीरं प्रविशाम तद्यस्मिन्नः प्रप
न्न इदं शरीरमुत्थास्यति तदुक्थं भविष्यतीति वाक्प्राविशदशयदेव
चक्षुः प्राविशदशयदेवं श्रोत्रं प्राविशदशयदेवं मनः प्राविशदशय
देवं प्राणः प्राविशत्तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत्तदुक्थमभवत्तदेतदुक्थं॥ ३
म१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥ प्राण एव प्राण उक्थमित्येव विद्यात्तं देवा अब्रुवंस्त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्व
॥२७॥ मसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीति तदप्येतदृषिणोक्तं त्वमस्माकं
तव स्मसीति ॥ ४ ॥ २६ ॥ तं देवाः प्राणयंत स प्रणीतः प्रातायत प्राताथी
ति तस्मात्प्रातरन्नवं स मा गादिति तत्सायमन्नवं दहरेव प्राणो रात्रिर
पानो वागग्निश्चक्षुरसावादित्यश्चंद्रमा मनो दिशः श्रोत्रं स एष प्रहि
तां संयोगोध्यात्ममिमा देवता अद उ आविरधिदैवतमित्यत तदुक्तं
भवैत्येतद्ध स्मैवैतद्विद्वान् हरिहिरण्यदन्वैदो न तस्येशे योस्मान्न दद्यु ॥२७॥

रिति प्रहितां वा अहमध्यात्मं संयोगं निविष्टं वेदैतद्ध तदनीशानानि दैवी
अस्मै भूतानि बलिं हरंति य एवं वेद तत्सत्यं स इति प्राणोस्ती त्यन्नं यमि
त३ त्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं कनीनिकेति स
य इह वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत्सत्य
स्य सत्यत्वं वेद ॥ ५ ॥ २७ ॥ तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा
तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं ह्यदं नामनी सर्वं वाचाभिवदति
वहंति ह वा एनं तंति संबद्धाय एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥
॥२८॥

त्रिष्टुम्मांसमनुष्टुप्स्नावान्यस्थि जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छं
दोभिश्छन्नो यच्छंदोभिश्छन्नस्तस्माच्छंदांसीत्याचक्षते छादयंति ह वा
एनं छंदांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि कामयते य एवमेत
च्छंदसां छंदस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणा पश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष ही
दं सर्वं गोपायत्यनिपद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च प
रा च पथिभिश्चरंतमित्या च ह्येष परा च पथिभिश्चरति स सध्रीचीः
स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दिशः ॥२८॥

आवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतरित्येष ह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथो आवृतासो व
तासो न कर्तृभिरिति सर्वं हीदं प्राणेनावृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या
विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध एवं सर्वाणि भूतान्या
पिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥६॥२८॥ अथा
तो विभूतयोस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टे पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषध
यो जायंतेऽग्निरेनास्वदयतीदमाहरेतदमाहरेत्येवमेतौ वाचं पितरं परि
चरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदनु पृथिवी यावदन्वग्निस्तावानस्य लोको

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ भवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेपृथिव्याश्चाग्नेश्चय

॥२९॥ एवमेतांवाचोविभूतिंवेदप्राणेनसृष्टावंतरिक्षंचवायुश्चांतरिक्षंवाअ
नुचरंह्यंतरिक्षमनुश्रृण्वंतिवायुरस्मैपुण्यंगंधमावहत्येवमेतौप्राणं
पितरंपरिस्वरतोंतरिक्षंचवायुश्चयावदन्वंतरिक्षंयावदनुवायुस्तावा
नस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेंतरिक्ष
स्यचवायोश्चयएवमेतांप्राणस्यविभूतिंवेदचक्षुषासृष्टौद्यौश्चादित्य
श्चद्यौर्हास्मैवृष्टिमन्नाद्यंसंप्रयच्छत्यादित्योस्यज्योतिःप्रकाशंकरोत्येव ॥२९॥

मेतौचक्षुःपितरंपरिस्वरतौद्यौश्चादित्यश्चयावदनुद्यौर्यावदन्वादित्यं
स्तावानस्यलोकोभवतिनास्यतावल्लोकोजीर्यतेयावदेतयोर्नजीर्यतेदि
वश्चादित्यस्यचयएवमेतांचक्षुषोविभूतिंवेदश्रोत्रेणसृष्टौदिशश्चचंद्र
माश्चदिग्भ्योहैनमायंतिदिग्भ्योविशृणोतिचंद्रमाअस्मैपूर्वपक्षाप
रपक्षान्विचिनोतिपुण्यायकर्मणएवमेतेश्रोत्रेपितरंपरिस्वरंतिदिशश्च
चंद्रमाश्चयावदनुदिशोयावदनुचंद्रमास्तावानस्यलोकोभवतिनास्यता
वल्लोकोजीर्यतेयावदेतेषान्नजीर्यतेदिशांचचंद्रमसश्चयएवमेतांश्रो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ आरण् ॥ त्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चापो हास्मै श्रद्धां संनमं
॥ ३० ॥ ते पुण्याय कर्मणे वरुणोस्य प्रजां धर्मेण दाधार य एवमेतं मनः पितरं परिवे
दं त्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भव
ति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यते पां च वरुणस्य च य ए
वमेतां मनसो विभूतिं वेद ॥ ७ ॥ २० ॥ आपारुः इत्याप इति तदिदमाप एवे
दं वै मूलमदस्तूलमयं पिता ते पुत्रो यत्र ह क्व च पुत्रस्य तत्पितुर्यत्र वा पि
तुस्तद्वा पुत्रस्य तदेतदुक्तं भवत्येतद्ध स्मैवैतद्विद्वानाह महिदास ऐत ॥ ३० ॥

रेय आह मो देवेभ्यो वेद ओम देवान्वेदे तः प्रदाना ह्येत इतः संभृता इति स
एष गिरिश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरति ह
वै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद
स एषोसुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं भूतिरिति देवा उपासांच
क्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भू भूरित्येव प्रश्वसित्यभूतिरित्य
सुरांस्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य ए
वं वेद स एष मृत्युश्चैवामृतं चैतदुक्तमृषिणापाङ् प्राङेति स्वधया गृभीत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ इत्यपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवत्यमर्त्यो मर्त्येना सयोनिरिति तेन
॥३१॥ हीदं सर्वं सयोनि मर्त्यानि हीमानि शरीराण्यमृतैषा देवता ता शश्वं
ता विषूचीना वियंता न्यन्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यमिति निचि न्वंति हैव
मानि शरीराण्यमृतैवैषा देवतामृतो ह वा अमुष्मिंलोके संभवत्यमृ
तः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दद्दृशे य एवं वेद य एवं वेद॥८॥३०॥ इति द्वितीयार
ण्यके प्रथमोध्यायः॥ राम ॐ॥ एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणय
एष तपति प्राणो वाव तदभ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति तं शतं वर्षाण्य ॥३१॥

भ्यार्चत्तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवति तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्तस्मा
च्छतर्चिनस्तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव संतं स इदं सर्वं मध्यतो द
धे यदिदं किंच स यदिदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किंच तस्मान्माध्यमास्तस्मा
संतं४ न्माध्यमा इत्याचक्षत एतमेव प्राणो वै ग्रत्सोपानो मदः स यत्प्राणो ग्रत्सो
पानो मदस्तस्माद्ग्रत्समदस्तस्माद्ग्रत्समद इत्याचक्षत एतमेव संतं तस्ये
दं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंचन यदस्येदं विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच
तस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्र इत्याचक्षत एतमेव संतं देवा अब्रु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण०॥ ॥३२॥

वंन्नयंवेनःसर्वेषांवामइतिंतयद्देवाअब्रुवंन्नयंवेनःसर्वेषांवामइतिंतस्मा
द्वामदेवस्तस्माद्वामदेवइत्याचक्षतएतमेवसंतंईदंसर्वंपाप्मनोत्रायतय स२
दिदंकिंचसयदिदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचंतस्माद्दत्रयस्तस्माद्दत्रय
इत्याचक्षतएतमेवसंतं॥१॥७॥३१॥एषउएवबिभ्रद्वाजःप्रजावैवाजस्ता
यद्बिभर्ति एषबिभर्ति तस्माद्भरद्वाजइत्याचक्षतएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवंन्नयं
वेनःसर्वेषांवसिष्ठइतिंतयद्देवाअब्रुवंन्नयंवेनःसर्वेषांवसिष्ठइतिंतस्मा
द्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभिप्रागाद्यदि ॥३२॥

× स्तस्माद्भरद्वाजः

दंकिंचंसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचंतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगाथा
इत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचंसयदिदं
सर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचंतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्या
चक्षतएतमेवसंतंसोब्रवीद हमिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदि
तितेक्षुद्रसू क्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चंतस्मात्क्षुद्रसूक्तास्तस्मात्क्षु
क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतएतमेवसंतंसूक्तंबतावोचतेतितत्सूक्तमभ
वत्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमित्याचक्षतएतमेवसंतंमेषवाऋगेष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥३३॥ ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योर्चत तस्य यदेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्योर्चत तस्मादर्कस्त
दर्कस्तमर्क इत्याचक्षते एतमेव संतमेष वा अर्धर्च एष ह्येभ्यः सर्वेभ्योर्धे
भ्योर्चत तस्य यदेभ्यः सर्वेभ्योर्धेभ्योर्चत तस्मादर्धर्चस्तस्मादर्धर्च इत्याचक्षते
एतमेव संतमेष वै पदमेष हीमानि सर्वाणि भूतानि पादि तस्य यदिमानि स
र्वाणि भूतानि पादि तस्मात्पदं तस्मात्पदमित्याचक्षते एतमेव संतमेष वा
अक्षरमेष ह्येभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरंति तस्य यदेभ्यः सर्वे
भ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमति क्षरंति तस्मादक्षरं तस्मादक्षरमित्याचक्षते ॥३३॥

एतमेव संतं ता वा एताः सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्रा
ण एव प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥२॥१॥३॥ विश्वामित्रं ह्येतदहः शंसिष्यं
तमिंद्र उपनिषससाद स हान्नमित्यभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनें
द्रस्य प्रियं धामोपेयाय तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे
द्वितीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य
प्रियं धामोपेयाय तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागाः स वा ऋषे तृ
तीयं शंसेति स हान्नमित्येवाभिव्याहृत्य बृहतीसहस्रं शशंस तेनेंद्रस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥
॥३५॥

प्रियं धामोपेयाय तमिंद्र उवाच ऋषे प्रियं वै मे धामोपागा वरं ते ददामीति
स होवाच त्वामेव जानीयामिति तमिंद्र उवाच प्राणो वा अहमस्म्यृषे प्राणः
त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानि प्राणो ह्येष य एष तपति स एतेन रूपेण सर्वा
दिशो विष्टोस्मि तस्य मेन्नं मित्रं दक्षिणं तद्वैश्वामित्रमेष तपन्नेवास्मीति
होवाच ॥३॥११॥३३॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य यानि व्यंजना
नि तच्छरीरं यो घोषः स आत्मा य ऊष्माणः स प्राण एतद्ध स्म वै तद्विद्वान् वसि
ष्ठो वसिष्ठो बभूव तत एतन्नामधेयं लेभ एतदु हैवेंद्रो विश्वामित्राय प्रोवा ॥२४॥

पो

चैतदु हैवेंद्रो भरद्वाजाय प्रोवाच तस्मात्स तेन बंधुनायज्ञेषु हूयते तद्वा
इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंश
तमक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति शत संवत्सरस्याह्नां सहस्राणि भ
वंति व्यंजनैरेव रात्रीराप्नुवंति स्वरैरहानि तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं
तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपंनस्य परस्तात्प्रज्ञामयो देवतामयो
ब्रह्ममयोमृतमयः संभूय देवता अप्येति य एवं वेद तद्यो हं सोसौ योसौ
सोहं तदुक्तमृषिणा सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतदु हैवोपेक्षितोपे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्०॥ क्षेतं॥४॥१२॥३४॥इति द्वितीयारण्यके द्वितीयोध्यायः॥राम ॐ मयो कृ
॥३५॥ वा आत्मानं पंचविधमुक्थं वेद यस्मादिदं सर्वमुत्तिष्ठति स संप्रतिवित्
पृथिवी वायुराकाशं आपो ज्योतींषीत्येष वा आत्मोक्थं पंचविधमेत
स्माद्धीदं सर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्ययनं ह वै समानानां भवति य एवं
वेद तस्मिन्योन्नं चान्नादं च वेदा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमा
पश्च पृथिवी चान्नमेतन्मयानि ह्यन्नानि भवंति ज्योतिश्च वायुश्चान्ना
दमेताभ्यां हीदं सर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाशं आकाशे हीदं सर्वं समो ॥३५॥

प्यते आवपनं ह वै समानानां भवति य एवं वेद तस्मिन्योन्नं चान्नादं च वे
दा हास्मिन्नन्नादो जायते भवत्यस्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नं प्राणभृ
तोन्नादमोषधि वनस्पतीन्हि प्राणभृतो दंतीति तेषां य उभयतोदंताः पुरुष
स्यानुविधां विहितास्तेन्नादा अन्नमितरे पशवस्तस्मात्त इतरान्पशूनध
धीव चरंत्यधीव ह्येनेन्नादो भवत्यधीव ह समानां जायते य एवं वेद॥
१॥१३॥३५॥तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हाविर्भूयं ओषधिव
नस्पतयो यच्च किंच प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण०॥ तेषु हि रसो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा
॥२६॥ तेषु हि रसोपि दृश्यते न चित्तमितरेषु पुरुषे त्वेवाविस्तरां आत्मा स हि प्र मा २
ज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लो
कालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोथेतरेषां पशूनामशनापिपा
से एवाभि विज्ञानं न विज्ञातं वदंति न विज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न
लोकालोकौ त एतावंतो भवंति यथाप्रज्ञं हि संभवाः॥२॥१॥४॥२६॥स ए
ष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किंचाश्नुतेत्येनं मन्यते यद्यंतरि ॥२६॥

क्षलोकमश्नुतेत्येनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्नुवीतात्येवैनं मन्येत स ए
ष पुरुषः पंचविधस्तस्य यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोथ य
ल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी यः प्राणः स वा
युः स एष वायुः पंचविधः प्राणोपानो व्यान उदानः समानस्ता एता दे
वताः प्राणापानयोरेव निविशंते चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य
ह्यन्वपायमेता अपियंति स एष वाचश्चित्रस्तस्यांतरिक्षमोयद्य
ज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य०॥
॥३८॥

पशुः सोमः स एष यज्ञानां संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पंचविधा अधि
गम्यंते यस्मात्रिसवनेभ्यः सैका विधा त्रीणि सवनानि यदूर्ध्वं सा पंचमी॥
३॥१५॥३७॥ यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूढं स संप्रति विदे
षवै यज्ञे यज्ञोऽहन्यहर्देवेषु देवो ध्यूढो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं त्रि
वृत्पंचदशं सप्तदशमेकविंशं पंचविंशमिति स्तोमतो गायत्रं रथंतरं बृह
द्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्बृहती त्रिष्टुब्द्विपदेति छंदस्तः शिरो द
क्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पु   छमात्मेत्याख्यानं पंचकृत्वः प्रस्तौति पंचकृ ॥३८॥

तिं
त्व उद्गाय पंचकृत्वः प्रतिहरति पंचकृत्व उपद्रवति पंचकृत्वो निधनमुप
यंति तत्स्तोमसहस्रं भवत्येवं ह्येताः पंचविधा अनुशस्यंते यस्मात्रिर्वा चाशी कृ०
तिभ्यः सैका विधा तिस्रस्त्वचाशीतयो यदूर्ध्वं सा पंचमी तदेतत्सहस्रं तत्स
र्वं तानि दश दशतीर्वै सर्वमेतावती हि संख्या दश दशतस्तच्छतं दश शता
नि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रेधाविहितं वा इदमन्नमन्नं
पानं खादस्तदेतेनाप्नोति ॥४॥१६॥३८॥ तद्धाइदं बृहती सहस्रं संपन्नं
तद्धैतदेके नानाछंदसां सहस्रं प्रतिजानते किमन्यत्सदन्यद्ब्रूयामेति त्रि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्या० ॥३८॥

ष्टुप्स हस्रमेके जगती सहस्रमेकेनुष्टुप्सहस्रमेके तदुक्तमृषिणानु
ष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रं निचिक्युः कवयो मनीषेति वाचि वै तदेतं प्राणं
न्यचायं निन्यिरे तत्तदुक्तं भवति स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितो
रीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रेतोरिति ह स्माहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वागभिहि
प्राणेन सन्नं सस्यमानो वाचानानुभवति बृहतीमभिसंपादयेदेषवै कृत्स्न
आत्मा यद्बृहती सोयमात्मा सर्वतः शरीरैः परिवृतस्तद्यथायमात्मा सर्व
तः शरीरैः परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छंदोभिः परिवृता मध्यं ह्येषामं ॥३८॥

गानामात्मा मध्यं छंदसां बृहती स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्त्तिर्भवितो
रीश्वरो ह तु पुरायुषः प्रेतोरिति ह स्माह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्मा
द्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥५॥१७॥३७॥ तदाहुर्दं बृहतीसहस्रे संपन्ने
तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्य कति शतान्यनुष्टुभां शतानि भवं
ति पंचविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचम
ष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भवंति नवस्रक्तिमिति बृहतीसं
पद्यमानां नवस्रक्त्य तस्पृशमिति सत्यं वै वाक्स्यास्पृष्टं इंद्रात्परितन्वंमम

॥आरण्य०॥ ॥३९॥

इतितद्यदेतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नंभवतितस्माद्देङ्गात्राणिद्व
हत्येवाचमनुष्टुभंतन्वंसंनिर्मिमीतेसवाएषवाचःपरमोविकारोयदे
तन्महदुक्थंतदेतत्पंचविधंमितममितंस्वरःसत्यानृतेइतिऋग्गाथा ओा३
कुंब्यातन्मितंयजुर्निगदोवृथावाक्तदमितंसामाथोयःकश्चस्नःस गे४
स्वरओमितिसत्यन्नेत्यनृतंतदेतत्पुष्पंफलंवाचोयत्सत्यंसहेश्वरो
यशस्वीकल्याणकीर्त्तिर्भवितोःपुष्पंहिफलंवाचःसत्यंवदत्यथैत
न्मूलंवाचोयदनृतंतद्यथावृक्षआविर्मूलःशुष्यतिसउद्वर्त्ततएवमे ॥३९॥

वानृतंवदन्नाविर्मूलमात्मानंकरोतिसशुष्यतिसउद्वर्त्ततेतस्मादनृ
तंनवदेद्दयेतत्वेनेनपराग्वाएतद्रिक्तमक्षरंयदेतदोमितितद्यत्किंचो
मित्याहात्रैवास्मैतद्रिच्यतेसयत्सर्वमोंकुर्याद्रिच्यादात्मानंसकामे
भ्योनालंस्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मंयन्नेतिसयत्सर्वंनेतिब्रूयात्पापिका
स्यकीर्त्तिर्जायेतसैनंतत्रैवहन्यात्तस्मात्कालएवदद्यात्कालेनदद्यात्त
त्सत्यानृतेमिथुनीकरोतितयोर्मिथुनात्प्रजायतेभूयान् भवति
योवैतांवाचंवेदयस्याएषविकारःससंप्रतिविदकारोवैसर्वावा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥ केषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्यै यदुपां
॥४०॥ शु स प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तिर इव तिर इव ह्यशरीर
मशरीरो हि प्राणोऽथ यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदाविराविर्हि शरीरं ॥१८
॥६॥४०॥ तद्वाइदं बृहतीसहस्रं संपन्नं तद्यशः स इंद्रः स भूतानाम
मे ५ धिपतिः स य एवं तमिंद्रं भूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवास्माल्लो
कात्प्रैतीति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राज
ति तदाहुर्यदनेन रूपेणामुं लोकमभिसंभवती३ अथ केन रूपेणे ॥४०॥

मं लोकमाभवती३ इति यद्वा देतत्स्त्रियां लोहितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्त
स्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रूपं तस्मा
त्तस्मान्न बीभत्सेत सोयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छ
मे ६ त्यसावात्मामुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यम
भिसंभवतोऽनेन ह रूपेणामुं लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणेमं लोक
माभवति ॥७॥१९॥४१॥ तत्रैते श्लोकाः यदक्षरं पंचविधं समेति यु
जो युक्ता अभि यत्संवहंति सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वएकं भवंति॥ यदक्षरादक्षरमेति युक्तं युञ्जो युक्ता अग्नियत्संवहंति॥
।सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यंते तत्र देवाः सर्वएकं भवंति। यद्वाच ओ
मिति यच्चनेति यच्चास्याः क्रूरं यद्दु चोल्बणि स्तु। तद्द्वियूया कुर्वयो अ
न्चविंदन्नामायन्नासमतृप्यं छुतेधि। यस्मिन्नामा समतृप्यं छुतेधित
त्रदेवाः सर्वयुजो भवंति। तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्ये
ति विद्वान्। नैनं वाचास्त्रियं ब्रुवन्नैनमस्त्री पुमान्ब्रुवेन। पुमांसं न ब्रुव
न्नेनं वदन्वदति कश्चन। अः इति ब्रह्म तत्रागतमहमिति न द्वाइदं बृ

हती सहस्रसंपन्नं तस्य वा एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य षट्त्रिंशत
मक्षराणां सहस्राणि भवंति। तावंति पुरुषायुषोह्नां सहस्राणि भवंति जी
वाक्षरेणैव जीवाहराप्नोति जीवाह्ना जीवाक्षरमित्यनकाममारोधदेव
रथं तस्य वाग्धुद्धिः श्रोत्रे पक्षसी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्रा
णोधितिष्ठति तद्दुक्तमृषिणा तेनेयात्तं मनसो जवीयसा निमिषश्चिज्ज
वीयसेति जवीयसेति॥८॥२०॥४२॥ इति द्वितीयारण्यके तृतीयोध्यायः
॥ राम ॐ नमः॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण० ॥ ईक्षतलोकान्नुसृजाइतिसइमांल्लोकानसृजतांभोमरीचीर्मरमापोदोंऽ
॥४२॥ भःपरेणदिवंद्यौःप्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयःपृथिवीमरोयाअधस्तात्ता
आपःसईक्षतेमेनुलोकालोकपालान्नुसृजाइतिसोऽद्भ्यएवपुरुषंसमुद्धृ
त्यामूर्छयत्तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्यमुखंनिरभिद्यतयथांडंमुखाद्वा
ग्वाचोग्निर्नासिकेनिरभिद्येतांनासिकाभ्यांप्राणःप्राणाद्वायुरक्षिणीनि
रभिद्येतामक्षीभ्यांचक्षुश्चक्षुषआदित्यःकर्णौनिरभिद्येतांकर्णाभ्यां
श्रोत्रंश्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यतत्वचोलोमानिलोमभ्यओषधिवनस्प ॥४२॥

तयोहृदयंनिरभिद्यतहृदयान्मनोमनसश्चंद्रमानाभिर्निरभिद्यतनाभ्या
अपानोऽपानान्मृत्युःशिश्नंनिरभिद्यतशिश्नाद्रेतोरेतसआपः॥१॥स्व ४३॥
ताएतादेवताः सृष्टाअस्मिन्महत्यर्णवेप्रापतंस्तमशनापिपासाभ्या
मन्ववार्जत्ताएनमब्रुवन्नायतन नः प्रजानीहियस्मिन्प्रतिष्ठिताअन्नम
दामेति ताभ्योगामानयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्योऽश्वमा
नयत्ताअब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्सु
कृतंबतेतिपुरुषोवावसुकृतंताअब्रवीद्यथायतनंप्रविशतेत्यग्नि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य० ॥४३॥

वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविशदादित्यश्चक्षु
र्भूत्वाक्षिणीप्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधिवनस्पतयोलो
मानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चंद्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशन्मृत्युरपानो
भूत्वानाभिंप्राविशदापोरेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशंस्तमशनापिपासेअब्रू
तामावाभ्यामभिप्रजानीहीतितेअब्रवीदेतास्वेववांदेवतास्वाभजाम्ये
तासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्यस्यैकस्यैचदेवतायैहविर्गृह्यतेभा
गिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः॥२॥२२॥४४॥सईक्षतेमेनुलोका ॥४३॥

श्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइतिसोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्योमूर्त्ति
रजायतयावैसामूर्त्तिरजायतान्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्तद्वा
चाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्यहै
वान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेनग्रहीतुंसयद्धैनत्प्रा
णेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षुषाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्च
क्षुषाग्रहीतुंसयद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रोत्रेणाजि
घृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वाहैवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण० नमत्रप्स्यत्तत्त्वचाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुंसयद्धैनत्त्वचाग्रहै
॥५४॥ ष्यत्स्पृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तन्मनसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुं
सयद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्ना
शक्नोच्छिश्नेनग्रहीतुंसयद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्यहैवान्नमत्रप्स्य
त्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहोयद्वायुरन्नायुर्वाएषयद्वा
युःसईक्षतकथन्विदंमदृतेस्यादितिसईक्षतकतरेणप्रपद्याइतिस
ईक्षतयदिवाचाभिव्याहृतंयदिप्राणेनाभिप्राणितंयदिचक्षुषादृष्टंय ॥५४॥

दिश्रोत्रेणश्रुतंयदित्वचास्पृष्टंयदिमनसाध्यातंयद्यपानेनाभ्यपानितं
यदिशिश्नेनविसृष्टमथकोहमितिसएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वाराप्रा
पद्यतसैषाविदृतिर्नामद्वास्तदेतन्नान्दनंतस्यत्रयआवसथास्त्रयस्वप्ना
अयमावसथोयमावसथोयमावसथइतिसजातोभूतान्यभिव्यैख्यत्
किमिहान्यंवावदिषदितिसएतमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदम
दर्शमिती३तस्मादिदन्द्रोनामेदन्द्रोहवैनामतमिदन्द्रंसन्तमिन्द्रइत्या
चक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः॥३॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

×॥अपक्रामंतुगर्भिण्यः१॥

आरण्०॥ २३॥४५॥इतिद्वितीयारण्यकेचतुर्थोध्यायः॥ॐपुरुषेहवाअयमादितो
॥४५॥ गर्भोभवतियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानंबि
भर्तितद्यदास्त्रियांसिंचत्यथैनज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्मतत्स्त्रियाआ
त्मभूयंगच्छतियथास्वमंगंतथातस्मादेनांनहिनस्तिसास्यैतमात्मानम
त्रगतंभावयतिसाभावयित्रीभावयितव्याभवतितंस्त्रीगर्भंबिभर्तिसो
ग्रएवकुमारंजन्मनोग्रेधिभावयतिसयकुमारंजन्मनोग्रेधिभावयत्या
त्मानमेवतद्भावयत्येषांलोकानांसंतत्याएवंसंताहीमेलोकास्तदस्यद्वि ॥४५॥

तीयंजन्मसोस्यायमात्मापुण्येभ्यःकर्मभ्यःप्रतिधीयतेथास्यायमितर
आत्माकृतकृत्योवयोगतःप्रैतिसइतःप्रयन्नेवपुनर्जायतेतदस्यतृतीयं
जन्मतदुक्तमृषिणागर्भेनुसन्नन्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वा
शतंमापुरआयसीररक्षन्नधःश्येनोजवसानिरदीयमितिगर्भएवैत
च्छयानोवामदेवएवमुवाचसएवंविद्वानस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वउत्क्रम्या
मुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवत्॥१॥२४॥
४६॥इतिद्वितीयारण्यकेपंचमोध्यायः॥ॐ॥कोयमात्मेतिवय

॥यथास्थानंगर्भिण्यः॥२॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुपास्महेकतरःसआत्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधानाजि
घ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वादुचास्वादुचविजानातियदेतद्धृद
यंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानंमेधादृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा
जूतिःस्मृतिःसंकल्पःक्रतुरसुःकामोवशइतिसर्वाण्येवैतानिप्रज्ञानस्य
नामधेयानिभवंत्येषब्रह्मैषइंद्रएषप्रजापतिरेतेसर्वेदेवाइमानिचपं
चमहाभूतानिपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येतानीमानिचक्षु
द्रमिश्राणीवबीजानीतराणिचेतराणिचांडजानिचजारुजानिचस्वेद

जानिचोद्भिज्जानिचाश्वागावःपुरुषाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमं
चपतत्रिचयच्चस्थावरंसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञानेप्रतिष्ठितंप्रज्ञानेत्रोलोकः
प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मि
न्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवत्॥१॥२५॥७॥
इतिद्वितीयारण्यकेषष्ठोध्यायः॥रामॐ॥वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठिता
मनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधिवेदस्यमआणीस्थःश्रुतंमेमा
प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ आरण्य० ॥ ॥ ४१ ॥ मितन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारं ॥ १ ॥ २६ ॥
४८ ॥ इति द्वितीयारण्यके सप्तमोध्यायः ॥ द्वितीयारण्यः समाप्तः ॥ राम ॥
ॐ ॥ अथातः संहिताया उपनिषत् पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वायुः
संहितेति मांडूकेय आकाशः संहितेत्यस्य माक्षव्यो वेदयांचक्रे सहा
विपरिहितो मिनेन मस्य पुत्रेण समगादिति समानेवैतत्परिहितौ मेन
इत्यागस्त्यः समानं ह्येतद्भवति वायुश्चाकाशश्चेत्यधिदैवतमथाध्या राम
त्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहितेति शूरवीरो मांडूकेयोथ ॥ ४१ ॥

हास्य पुत्र आह ज्येष्ठो मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा अग्रे संकल्प
यत्यथ वाचा व्याहरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वागु त्तररूपं प्राणस्त्वे
व संहितेति समानमेनयोरत्र पितुश्च पुत्रस्य च स एषाश्वरथः प्रष्टि
वाहनौ मनो वाक् प्राणसंहतः स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रज
या पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु मांडू
केयानां ॥ १ ॥ ४९ ॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी रूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः सं
धिः पर्जन्यः संधाता तानदुनापि यत्रैतद्बलवद्वर्षन् [illegible] सं दधदहोरा

पूर्व २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥ त्रेवर्षतिद्यावापृथिव्योसमधातामित्युताप्याहुरितीन्वधिदैवतमथा
॥४९॥ ध्यात्मंपुरुषोहवाअयंसर्वआदर्शइवविभेनवैइत्याहुस्तस्यदमेवपृथिव्या
रूपमिदंदिवस्तत्रायमंतरेणाकाशोयथासोद्यावापृथिव्यावंतरेणाका
शस्तस्मिन्हस्मिन्नाकाशेप्राणआयत्तोयथामुष्मिन्नाकाशेवायुराय
त्तोयथामूनित्रीणिज्योतींष्येवमिमानिपुरुषेत्रीणिज्योतींषि
यथासौदिव्यादित्यएवमिदंशिरसिचक्षुर्यथासावंतरिक्षेविद्यु
देवमिदमात्मनिहृदयंयथायमग्निःपृथिव्यामिदमुपस्थेरेतएव ॥४९॥
मेव

मुहस्मसर्वलोकमात्मानमनुविधायाहेदमेवपृथिव्यारूपमिदंदिवःस
यएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्व
र्गेणलोकेनसर्वमायुरेति॥२॥५०॥अथातोनिर्भुजप्रवादाःपृथिव्या
ण्णे४ यतनंनिर्भुजंदिव्यायतनंप्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाथय
द्येनंनिर्भुजंब्रुवंतमुपवदेद्व्योष्ठावराभ्यांस्थानाभ्यामित्येनंब्रूयाद
थयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवंतमुपवदेद्व्योष्ठाउत्तराभ्यांस्थानाभ्यामित्येनं
ब्रूयाद्यस्त्वेवोभयमंतरेणाहतस्यनास्त्युपवादोयद्धिसंधिंविवर्तयति

॥आरण्० ॥४९॥ तन्निर्भुजस्यरूपमथयच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरतितित्प्रतृण्णस्याग्र उ एवो
भयमंतरेणोभयंव्याप्तंभवतियन्नाद्यकामोनिर्भुजंब्रूयात्स्वर्गकामःप्रतृण्ण ण्ण
मुभयकाम उभयमंतरेणाथयद्येनंनिर्भुजंब्रुवंतंपरउपवदेत्पृथिवींदेवता
मारः पृथिवीत्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनंप्रतृण्णंब्रुवंतंपरउप ण्ण
वदेद्दिवंदेवतामारोद्द्यौस्त्वादेवतारिष्यतीत्येनंब्रूयादथयद्येनमुभयम
तरेणब्रुवंतंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारोंतरिक्षंत्वादेवतारिष्यतीत्येनं
ब्रूयाद्यथातुकथाचेब्रुवन्तंब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नवे ॥४९॥

वान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादितिद्युम्न एवब्राह्मणंब्रूयान्नातिद्युम्नेचन
ब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्य इतिहस्माहशूरवीरोमाण्डूकेयः ॥२॥
५॥ अथातोनुव्याहाराः प्राणोवंश इतिविद्यात्सयएनंप्राणंवंशमुप
वदेच्छक्नुवंचेन्मन्येतप्राणंवंशंसमधाः प्राणंमावंशंसंदधतंनशक्नोषी
त्याह प्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयादथचेदशक्नुवंतंमन्येतप्राणं
वंशंसमधित्सिषंतंनाशकः संधातुंप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूया
द्यथातुकथाचेब्रुवन्तंब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२०१०९

वान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणं ब्रूयादिति द्युम्न एव ब्राह्मणं ब्रूयान्नातिद्युम्ने च
न ब्राह्मणं ब्रूयान्नमो अस्मै ब्राह्मणेभ्य इति ह स्माह शूरवीरो मांडूकेयः॥
४॥५॥ अथ खल्वाह निर्भुजवक्त्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं
योवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अंतरेण सा संहितेति स य एवमेतां संहि
तां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन
सर्वमायुरेत्यथ वयं ब्रूमो निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयः
पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योवकाशः पूर्वरूपोत्तररू ॥५०॥

पे अंतरेण येन संधिं विवर्त्तयति येन स्वरात्स्वरं विजानाति येन मा
त्रामात्रां विभजति सा संहितेति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते
प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्य
थ हास्य पुत्र आह मध्यमः प्रातीबोधीपुत्रोक्षरे खल्विमे अविकर्ष
न्नेकीकुर्वन्यथावर्णमाह तद्या सा मात्रा पूर्वरूपोत्तररूपे अंतरे
ण संधिं विज्ञापनी साम तद्भवति सामैवाहं संहितां मन्य इति तदप्ये
तदृषिणोक्तं बृहस्पते न परः साम्नो विदुरिति स य एवमेतां संहि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण० तांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्व
॥५१॥ मायुरेति॥५॥५३॥बृहद्रथंतरयोरूपेणसंहितासंधीयतइतिताण्ड्यो
वाग्वैरथंतरस्यरूपंप्राणोबृहतउभाभ्यामुखलुसंहितासंधीयतेवा
चाचप्राणेनचैतस्यांहस्मोपनिषदिसंवत्सरंगारक्षयतिताण्ड्यं
तस्यांहस्ममात्रायांसंवत्सरंगारक्षयतेताण्ड्यस्तदप्येतदृषिणोक्तं
रथंतरमाजभाराववसिष्ठः।भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिसयएवमे
तांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेण ॥५२॥

५१

लोकेनसर्वमायुरेतिवाक्प्राणेनसंहितेतिकौण्ठरव्यःप्राणःपवमा
नेनपवमानोविश्वैर्देवैर्विश्वेदेवाःस्वर्गेणलोकेनस्वर्गोलोकोब्रह्मणा
सैषावरपरासंहितासयोहैतामवरपरांसंहितांवेदैवंहैवसप्रज
यापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसंधीयतेयथैषासं
हितासयदिपरेणवोपसृतःस्वेनवार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्ने
वविद्याद्दिवंसंहितागमंद्विदुषांदेवानामेवंभविष्यतीतिशश्वत्तथा
स्यात्सयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥
॥५२॥

वर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्संहितेति पंचालचंडो वा
चा वै वेदाः संधीयंते वाचा छंदांसि वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वा
णि भूतान्यथो वागेवेदं सर्वमिति तद्यत्रैतदधीते वा भाषते वा वाचि त
दा प्राणो भवति वाक्तदा प्राणं रेळ्ह्यथ यत्र तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा
प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेळ्हि तावन्योन्यं रीळ्हो
वाग्वै माता प्राणः पुत्रस्तदप्येतदृषिणोक्तमेकः सुपर्णः स समुद्रमावि
वेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे तं पाकेन मनसापश्यमंतितस्तं माता रे ॥५२॥

ळ्हि स उ रेळ्हि मातरमिति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया प
शुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेत्यथातः प्रजा
पतिसंहिता जाया पूर्वरूपं पतिरुत्तररूपं पुत्रः संधिः प्रजननं संधा
नं सैषादितिः संहितादितिर्हीदं सर्वं यदिदं किंच पिता च माता च पुत्र
श्च प्रजननं च तदप्येतदृषिणोक्तमदितिर्माता स पिता स पुत्र इति स य
एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन
स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति सर्वमायुरेति ॥६॥५४॥ इति तृतीयारण्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्०॥
॥५३॥

केप्रथमोध्यायः॥राम॥ॐ॥म॥प्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्यस्त
द्यथाशालावंशेसर्वेन्येवंशाःसमाहितास्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रो
त्रंमनोवागिंद्रियाणिशरीरंसर्वआत्मासमाहितस्तस्यैतस्यात्मनः
प्राणऊष्मरूपमस्थीनिस्पर्शरूपंमज्जानःस्वररूपंमांसंलोहितमि
त्येतदन्यच्चतुर्थमतःस्थारूपमितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयस्त्रयंले
वनएतस्मोक्तंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थूंमज्ज्ञापर्वणामितित्रीणीतःष
ष्टिशतानित्रीणीतस्तानिसप्तविंशतिशतानिभवंतिसप्तचवेशता ॥५३॥

निविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्रास्तएषोहःसंमानश्चक्षुर्मयः
श्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतम
हःसंमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानं
वेदाह्नंसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भव
तिसर्वमायुरेति॥१॥७॥५५॥अथकोंठरव्यस्त्रीणिषष्टिशता
न्यक्षराणांत्रीणिषष्टिशतान्यूष्मणांत्रीणिषष्टिशतानिसंधीनां
यान्यक्षराण्यवोचामाहानितानियान्यूष्मणोवोचामरात्रयस्ताया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥ ॥५४॥

त्संधीनवोचामाहोरात्राणीतिसंधयइत्यधिदैवतमथाध्यात्मंयान्य
क्षराण्यधिदैवतमवोचामास्थीनितान्यध्यात्मंयानूष्माणोधिदैवत
मवोचाममज्जानस्तेध्यात्ममेषहवैसंप्रतिप्राणोयन्मज्जैतद्रेतोन
हवाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्यतेयद्वाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्येतपूयेनसंभ
वेद्यौन्संधीनधिदैवतमवोचामपर्वाणितान्यध्यात्मंतस्यैतस्यात्र
यस्यात्मनःस्थूलंमज्ज्ञांपर्वणामितिपंचैतश्चत्वारिंशच्छतानिपंचैतस्तद
शीतिसहस्रमभवंस्यशीतिसहस्रंवाअर्कलिनोबृहतीरहरभिसंपा ॥५४॥

दयंतिसएषोक्षरसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयो
वाङ्मयआत्मासयएवमेतमक्षरसंमानंचक्षुर्मयंश्रोत्रमयंछं
दोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाक्षराणांसायुज्यंसरूप
तांसलोकतामश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति॥२॥८॥
५६॥चत्वारःपुरुषाइतिबाध्वःशारीरपुरुषश्छंदःपुरुषोवेदपुरु
षोमहापुरुषइतिशारीरपुरुषइतियमवोचामसयएवायंदै
हिकआत्मातस्ययोयमशरीरःप्रज्ञात्मासरसश्छंदःपुरुष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॰॥
॥५५॥

इतियमवोचामाक्षरसमाम्नायएवंतस्यैतस्याकारोरसःसौवेदपुरुष
इतियमवोचामयेनवेदान्वेदऋग्वेदंयजुर्वेदंसामवेदंतस्यैतस्यब्र
ह्मारसस्तस्माद्ब्रह्माणंब्रह्मिष्ठंकुर्वीतयोयज्ञस्योल्बणंपश्येन्महा
पुरुषइतियमवोचामसंवत्सरएवप्रध्वंसयन्नन्यानिभूतान्येका
भावयन्नन्यानितस्यैतस्यासावादित्योरसःसयश्चायमशारीरः
प्रज्ञात्मायश्चासावादित्यएकमेतदितिविद्यात्तस्मात्पुरुषंप्रत्या पुरुषं२
दित्योभवतितदप्येतदृषिणोक्तंचित्रंदेवानामुदगादनीकंचक्षु ॥५५॥

र्मित्रस्यवरुणस्याग्नेः।आप्राद्यावापृथिवीअंतरिक्षंसूर्यआत्माज
गतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधंसंहितांसंधीयमानांमन्यइतिहस्मा
हबाध्वएतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवएतं
महाव्रतेछंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाशएतमप्स्वेतं
मोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेत
मेवब्रह्मेत्याचक्षतेसएषसंवत्सरसंमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयः
छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतंसंवत्सरसंमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण्य० ॥५६॥

नं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंस
ति ॥ ३ ॥ ९ ॥ ५ ७ ॥ दुग्ध दोहा अस्य वेदा भवंति न तस्यानूक्ते भागो स्ति
न वेद सुकृतस्य पंथानमिति तदप्येतदृषिणोक्तं यस्तित्याज सचिविदं
सखायं न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति । यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि
प्रवेद सुकृतस्य पंथामिति न तस्यानूक्ते भागो स्ति न वेद सुकृतस्य पंथा
नमित्येतत्तदुक्तं भवति तस्मादेवं विद्वान्न परस्मा अग्निं चिनुयान्न प
रस्मै महाव्रतं न स्तुवीतं न परस्मा एतदहः शंसेत्कामं पित्रे वाचार्याय ॥५६॥

वा शंसेदात्मन एवास्य तत्कृतं भवति स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा
यश्चासावादित्य एकमेतदित्यवोचामेतौ यत्र विहीयेते चंद्रमा इ
वादित्यो दृश्यते न रश्मयः प्रादुर्भवंति लोहिनी द्यौर्भवति यथा मंजि
ष्ठा व्यस्तः पायुः काककुलायगंधिकमस्य शिरो वायति संपरेतो
स्यात्मा न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्स यत्करणीयं मन्येत तत्कु
र्वीत यदंति यच्च दूरक इति सप्त जपेदादित्स्नस्य रेतस इत्येका
यत्र ब्रह्मा पवमानेति षट् उद्वयं तमसस्परीत्येका धा पियत्राछि

आरण्०
५७ द्रइ वादित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाभिख्यायेत छिद्रां वा छायां पश्येत्त
दप्येवमेव विद्यादथाप्यादर्शे वोदके वा जिह्मशिरसं वाशिरसं वात्मा
नं पश्येद्विपर्यस्तं वा कन्यके जिह्मेन वा दृश्येयातां तदप्येवमेव विद्या
दथाप्यपिधायाक्षिणी उपेक्षेतत यथा बटरकाणि संपतंतीव दृश्यंते
तानि यदा न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधाय कर्णा उपश्रृणुया
त्स एषोग्निरिव प्रज्वलतो रथस्येवोपब्दिस्तं यदा न श्रृणुयात्तदप्येवमे
व विद्यादथापि यत्र नीलइवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवा मेघे वा ॥५७॥

विद्युतं पश्येन्मेघे वा विद्युतं न पश्येन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत्तत्तद
प्येवमेव विद्यादथापि यत्र भूमिं ज्वलंतीमिव पश्येत्तत्तदप्येवमेव वि
द्यादिति प्रत्यक्षदर्शनात्यथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं कृष्णदंतं पश्यति स
एनं हंति वराह एनं हंति मर्कट एनमास्कंदयत्याशु वायुरेनं प्रवहति
सुवर्णं खादित्वापगिरति मध्वश्नाति बिसानि भक्षयत्येकपुंडरीकं
धारयति खरैर्वराहैर्युक्तैर्याति कृष्णां धेनुं कृष्णवत्सां नलदमाली
दक्षिणामुखो व्राजयति स यद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पाय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

संस्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वान्येनान्नेन ब्राह्म
णान्भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात्स यो तोश्रुतो गतो मतो नतो दृष्टो
विज्ञातो नादिष्टः श्रोता मंता द्रष्टा देष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां
भूतानामंतरपुरुषः स म आत्मेति विद्यात् ॥४॥१०॥५८॥ अथ खल्वियं
सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिषदमीत्येवाचक्ष ५६२
ते पृथिव्या रूपं स्पर्शा अंतरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा
वायोरूष्माण आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्मा

णः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुषो रूपं स्पर्शाः श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः
प्राणस्य रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वरा अथ खल्वियं दै
वी वीणा भवति तदनुकृतिरसौ मानुषी वीणा भवति यथास्याः शिर ए
वममुष्याः शिरो यथास्या उदरमेवममुष्या अंभणं यथास्यै जिह्वैवम
मुष्यै वादनं यथास्यास्तंत्रय एवममुष्या अंगुलयो यथास्याः स्वरा ए
वममुष्याः स्वरा यथास्याः स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा ह्येवेयं शब्दव यंर
तीतर्द्म वत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती यथा ह्येवेयं लोमशेन च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आरण०
५८

र्मणापिहिताभवत्येवमसौलोमशेनचर्मणापिहितालोमशेनहस्म
वैचर्मणापुरावीणाअपिदधतिसयोहैतांदेवींवीणांवेदश्रुतवदनो
भवतिभूमिप्रास्यकीर्त्तिर्भवतियत्रक्कचार्यावाचोभाषंतेविदुरेनंतत्रा
थातोवाग्रसोयस्यांसंसद्यधीयानोवाभाषमाणोवानविरुरुचुषेतत
त्रैतामृचंजपेदोष्ठापिधानानकुलीदंतैःपरिवृतापविः।सर्वस्यैवाच
ईशानाचारुमामिहवादयेदितिवाग्रसः॥११॥५॥५॥अथहास्मा
एतत्कृष्णहारितोवाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरतिप्रजापतिःप्रजाः ॥५८॥

सृष्ट्वाव्यस्रंसतसंवत्सरःसछंदोभिरात्मानंसमदधाद्यछंदोभिरा
त्मानंसमदधात्तस्मात्संहितातस्यैवाएतस्यैसंहितायैणकारोबलं
षकारःप्राणआत्मासयोहैतौणकारषकारौवेनुसंहितमृचोवेद
सबलांसप्राणांसंहितांवेदायुष्यमितिविद्यात्सयदिविचिकित्से
त्सणकारंब्रवाणी३अणकारा३इतिसणकारमेवब्रूयात्सषका
रंब्रवाणी३अषकारा३इतिसषकारमेवब्रूयात्तेय इयमनुसंहि
तमृचोधीमहेयच्चमांडूके यीयमध्यायंप्रब्रूमस्तेननोणकार

॥आरण्य०॥
॥६०॥

षकारौ उपाप्ताविति ह स्माह ह्रस्वो मांडूकेयो ऽथ यद्ध्ययमनु संहितमृचो
धीमहे यच्च मांडूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारौ उपाप्ता
विति ह स्माह स्थविरः शाकल्य एतं ह स्म वै तद्विद्वांस आहुर् ऋषयः का
व षे याः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि
प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः स एवाप्ययस्ता एताः संहिता ना
नंतेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्याचार्या आचार्याः
॥६॥१२॥६०॥ इति तृतीयारण्यके द्वितीयो ध्यायः॥ तृतीयारण्यं समाप्तं॥ ॥६०॥

ॐ म॥ विदा मघवन्विदा गातुमनुशंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां
पुरूवसो। आभिष्ट्वमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय। इंद्र द्युम्नाय न इषं एवा हि श
क्रः। राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृंजसे। मंहिष्ठ वज्रिन्नृंजस आया
हि पिब मत्स्व। विदा राये सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु। मंहिष्ठ व
ज्रिन्नृंजसे यः शविष्ठः शूराणां। यो मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभि नो नय
। इंद्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः। तमूतये हवामहे जेतारमपराजितं।
स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छंद ऋतं बृहत्। इंद्रं धनस्य सातये हवाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य॥ ॥६१॥ हं जेतारमपराजितं। स नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्रिधः। पूर्वस्य यत्ते
अद्रिवः सुम्न आधेहि नो वसो। पूर्तिः शविष्ठ शस्यते ईशे हि शक्रः। नू तं त
न व्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन्। समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु गच्छ
ति सखा सुशेवो अद्वयाः। एवा ह्येवेवा ह्यग्ने ३ ऊं। एवाह्येवेवा हीं द्रं॥
एवाह्येवेवा हि विष्णो ऊं। एवाह्येवेवा हि पूष न्। एवाह्येवेवा हि देवा ः॥
एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु। आ यो मन्याय मन्यवे उपो मन्याय
मन्यवे उपेहि विश्वधा। विद्मा मघवन्निद्धि भूः॥ १॥ ६१॥ इति चतुर्थारण्य ॥६१॥

के प्रथमोध्यायः॥ चतुर्थारण्यः समाप्तः॥ राम ॐ महाव्रतस्य पंच
विंशतिं सामिधेन्यं एकविंशतौ प्रागुपोत्तमायाः समिधाग्निमिति चेत
स्रो विश्वकर्मण ऋषभमु पालंभनीयं उपांश्वाज्य प्रयुगे विश्वजितो हो
त्रांश्चतुर्विंशादीस्वयं तीरपस्युव इति च ब्राह्मणाछंस्यावपेत प्रातः
सवने तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहीति माध्यंदिने त्रिकद्रुकेषु महि
षो यवाशिरमिति स्तोत्रियं ऐंद्रे याह्युपनः परावत इंद्राय हि द्यौरसुरो
अनम्नत। प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यतानुरूपश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण॰
॥६२॥

स्यातानौ सं त्सु मे जरितः साभिवेगः। पिबा सोमम भि न्द्र यमुग्र तर्दः कया
शुभा सवयसः सनीळाः मरुत्वाँ इंद्र वृषभो रणाय। जनिष्ठा उग्रः सह
से तुरायेति मरुत्वतीयं संस्थिते मरुत्वतीये होता विसंस्थित संचरेण
निष्क्रम्याग्नीध्रीये तिस्र आज्याहुतीर्जुहोत्यौदुंबरेण स्रुवेणानु मामिं
द्रो अवतु मा बृहस्पतिरनु सोमो अनु वाग्देव्यावीत्। अनु मा मित्रावरुणा
विहावतामनु द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ। आदित्या मा विश्वे अवंतु देवाः स
प्त राजानो य उदाभिषिक्ताः। वायुः पूषा वरुणः सोमो अग्निः सूर्यो नि ॥६२॥

क्षत्रे रवतु विहमानु। पितरो मा विश्वमिदं च भूतं पृश्निमातरो मरुतः स्व
र्काः। ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आस्ते नो देवाः सुहवाः शर्म यच्छंतेति द
क्षिणे मार्जालीये द्रव्यस्रुक्‌च्युतमां चतुर्गृहीतं पूर्वमवधायोत्तरतोग्ने
रुपनिधाय विहरणप्रभृति मध्यंदिने मार्जालीयो र्जगदिति प्रवर्ति
तस्मिन्परिवृते जुहोति प्राग्द्वारे वोदग्द्वारे वा प्रागुदग्द्वारे वाग्निरिवा
नाधृष्यः पृथिवीव सुषदा भूयासमंतरिक्षमिवानाधृष्यो द्यौरिवाना
धृष्यो भूयासं सूर्य इवाप्रतिधृष्यश्चंद्रमा इव पुनर्भूर्भूयासं मन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥आरण्य॥
॥६३॥

इवाहं वैवायुरिवश्लोकभूर्भूयासं मे हरिवस्वरात्रिरिवप्रियोभूयासं
गा वइवपुनर्नुर्वौमिथुनमिवमरीचयो भूयासं मापइवरसं ओषधय
इवस्वरूपं भूयासं मन्त्रमिवविर्नुायज्ञइवप्रभूर्भूयासं ब्रह्मेवलोके क्ष
त्रमिवश्रियांभूयासंयदग्नएषासमितिर्भवातीत्यत्रविमज्जाथवीधे
तित्रीएयनन्तरमत्रतिष्ठन्नादित्यमुपतिष्ठतेपर्यावर्तेप्रदक्षिणमा
वृत्येतेश्चेवांस्वाहाकारेरेद्धोवांइदंमधूइदंमधुइमंतीव्रसुतंपि
बांइदंमधूइदंमध्वितिचैप्रेष्याः संज्ञास्तिरत्नीकुंभास्तिस्त्रोवमाः ॥६३॥

षकुम्भौ इमं धिष्ण्यमुदकुम्भं चैत्रिः प्रदक्षिणं परिव्रज्याथदक्षिणेः पा
णिभिर्दक्षिणान्नूरूनाघ्नानाएद्धोवांइदंमधूइदंम ध्वितिवदन्त्यः ॥१
६२॥ उपाकृतेस्तोत्रेत्रेधंनिनयाथात्रोत्तरेचमार्जालीयेशेषमंतुर्वेदी
तिंप्रदक्षिणमग्निंनिष्क्रम्याग्रेणयूपंपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नग्नेः
शिरउपतिष्ठतेनमस्तेगायत्रायवेशिरइतितेनैवयथेतंप्रत्ये
त्यदक्षिणमुदङ्मुखःपक्षंनमस्तेराथंतरायवस्तेदक्षिणःपक्ष
इत्यपरेणाग्निपुच्छमतिक्रम्यप्राङ्मुखउत्तरंनमस्तेबृहतेयस्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण०
॥६४॥

उत्तरः पक्ष इति पश्चात्प्राङ् पुच्छन्नमस्ते भद्राय यत्ने पुच्छं याते प्रतिष्ठे
ति दक्षिणतः पुच्छस्यात्मानं नमस्ते शतनाय यस्त आत्मेति ॥ २ ॥ ६३ ॥ य
थेतं सदः प्रसर्पति पुरस्तात्प्रे खवुपक्लृप्तो भवति स्थूणे रज्जू वीवधं
इत्येतत्प्रक्षाल्यं तीर्थेन प्रपाद्यो त्तरेणाग्नीध्रीयं परिव्रज्य पूर्वया द्वारा
सदः सर्वान्धिष्ण्याननुत्तरेणौदुंबराणि काष्ठानि प्रेंखस्य भवति पालाशा
नि मिश्राणि वा त्रीणि फलकान्युभयतस्तष्टानि द्वे वा सूच्यश्चैतावत्य
इषुमात्राः प्राङ् प्रेंखो निमुष्टिकं स्तिर्यङ्कुदगग्रः प्रागग्राभ्यां सूचीभ्यां ॥६४॥

समुतो दक्षिणोत्तरे स्थूणे निखायाभितो होत्रसदनं वीवधमत्यादधी
त्यास्य संमितं कर्त्तुः कुष्ठासु छिद्राणि प्रेंखस्य भवंति रज्जूभ्यामूर्ध्व
मुद्वयति दक्षिणतो दक्षिणयोत्तरतः सव्यया दाम्यैत्रिगुणस्यान्तौ स
व्यदक्षिणे पंचव्यायामे द्विगुणे वीवधे त्रिः प्रदक्षिणं पर्यस्योर्ध्वं ग्रथि
निष्ठकं विध्याति शाखाभिर्दृसीभिर्वा पर्य्यृषं स्यप्रकंपि चतुरंगुलेने षवि
वीर भूमः प्रेंखस्यान्मुष्टिमात्रेण दक्षिणत उदाहित तरः समो वा पदमात्रे
धिष्ण्यात् ॥ ३ ॥ ६४ ॥ निष्ठिते प्रेंखे होता वाणमौदुंबरं शततंतुमुभाभ्यां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६५

परिगृह्योत्तरतउपोहतैयथावीणांसमानिश्छंदोभिर्ध्रुवतुरुत्तरेस्था
नान्यस्याधर्व मुञ्जहणीयाद्दृशाभिर्वागायत्रेणत्वाछंदसारोहामीत्यौ
ष्णिहेनत्वानुष्टुभेनत्वाबार्हतेनत्वापांक्तेनत्वात्रैष्टुभेनत्वाजागतेन
त्वावैराजेनत्वाद्विपदेनत्वेतिछंदसात्वेतिछंदांस्यनुक्रम्यस्थानानां
मनुपरिक्रमणंमौदुंबर्याईयाशाखयासपलाशयामूलदेशेन
वाणांत्रिरूर्ध्वमुल्लिखतिप्राणायत्वापानायत्वाव्यानायत्वोल्लिखा
मीत्यन्येभ्योपिकामेभ्यःपुनरपिनत्तूल्लिखामीतिब्रूयादथैनंस ॥६५॥

शाखंछंदोभ्यःप्रयच्छतिमनेभ्यस्त्वेतिपश्चार्धेफलकंपाणीप्रतिष्ठा
पयतिप्राणमनुप्रेखस्वेतिप्राचंखेप्रेप्रणयतिव्यानमनुवीखस्वेतिति
र्यंचमपानमन्वीखस्वेत्यन्यात्संभूर्भुवःस्वरितिजपतिप्राणयत्वेतिप्रां
चमेवंव्यानायत्वेतितिर्यंचमपानायत्वेत्यन्यात्संवसवस्त्वागायत्रे
णछंदसारोहंतुतानन्वारोहामीतिपश्चार्धेफलकेस्थलीप्रतिष्ठापयत्यथ
पूर्वफलकंनानापाणिभ्यामभिपद्यतेयथाहिस्तफ्यन्मध्यमंक्षुबु
केनोपस्पृश्येद्वयोवीसाधिंरुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनछंदसारोहंतुतानन्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आरण्य ॥ ६६ ॥

रोहामीति दक्षिणं सक्थ्यति हरं त्यादित्यास्त्वा जागतेन छंदसारोहंतु ता
न्वारोहामीति सव्यं विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वारो
हामीति समारोहति पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्य दक्षिणं पादं प्राञ्चं प्रतिष्ठापयं
त्यथ सव्यं यदेतरश्चाम्यं देथे तरं यदेतरो थेतरं नोज्ञो विभूमो कुर्यात्कूर्चान्हो
त्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चोदुंबरी मासंदी मुक्ता तां यदि कस्मैचिद् द्रव्यस्य के
मिलोंजिगमिषेदादि ऋय पालं प्राङ् वरूद्धं चरित्वा तमर्थमेवमेवाजपया
ता ९ वृतारोहेत् ॥ ४ ॥ ६५ ॥ प्रस्तोरं संज्ञास्ति पंचविंशस्य स्तोमस्यं ति स्त्रष्ठ धे ॥ ६६ ॥

श्रीगणेशाय नमः

तृतीयां स्वर्ध त्रयोदशासु वा परिशिष्टासु प्रथमं प्रतिहारं प्रब्रूता दिस्यई
त्रयोदशासु प्रवाचयतेति तात्रकर्ण्यः प्रोक्ते जपति सुपर्णोसि गरुत्मा
न्प्रिमां वाचं वदिष्यामि बहु वदिष्यंती बहु पतिष्यंती बहु करिष्यंती बहु
सनिष्यंती बहोर्भूयः करिष्यंती स्वर्गच्छंती स्वर्वदिष्यंती स्वः पतिष्यंती स्वः क
रिष्यंती स्वः सनिष्यंती स्वरिमं यज्ञं वक्ष्यंती स्वर्मां यजमानं वक्ष्यंतीमिति
दीक्षितेषु यजमानशब्दो नादीक्षिते स्वरमुमिति योस्य प्रियः स्यात्तं नु वक्ष्यं
तीमिति ब्रूयादुक्थवीर्याणि च संप्राणो वा च्वा समहं वाचा संचक्षुर्मन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६७॥

सासमहं मनसासं श्रोत्रमात्म नासमहमात्म नोमयिमहान्मयिभर्गो:
मयिभर्गोमयिभुजोंमयिस्तोभोमयिस्तोमोमयिश्लोकोमयिघोषोम
यियशोमयिश्रीर्मयिकीर्तिर्मयिभुक्तिरित्याहुर्यथाग्निजपतित्रय
आहावा:शस्त्रादेर्निविद:परिधानीयायाइतिशाङ्खानध्वर्यून्न:कारयं
स्येतस्मिन्नहनिप्रभूतमन्नंदद्याद्व्रातपुत्रेणचर्मव्याधयंत्याघ्नंतिभू
३ मिदुंदुभिंपुंस्त्यश्चकांडवीणांभूतानांचमैथुनंब्रह्मचारिपुंश्चल्यो:सं
प्रवादोनैकेनसाम्नानिष्केवल्यायस्तुवतेराजनसौत्रियेणप्रतिपद्य ॥६७॥

ते॥५॥६६॥तदिदासमुवनेषुज्येष्ठंतासुतेकीर्तिंमघवन्महित्वाभूयइद्वा
वृधेवीर्यायनृणामुत्वान्तमंगीर्भिस्क्थेरितितिस्त्रोतृचेकेस्वादो:स्वा
दीय:स्वादुनास्रजासमद:सुमधुमधुनाभियोधीरित्यात्मनएतेपदेउ
डत्यपक्षपदेप्रत्यवदधात्यश्वायंतोमघवन्निंद्रवाजिनोगामश्वरथ्यमिं
द्रसंकिरैत्येतयोश्वस्थानइतरेश्रियमद्रगोरश्चमात्मंधत्तेसपक्षयो:प
तनायनदेवओदतीनामित्येतयेतानिव्यतिषजतिपादै:पादान्वृहती
कारनदेवसुत्तराणिप्रथमायाचपुरुषाक्षराण्युपदधातिपादेषकेक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥६८॥ मवसाने तृतीयवर्जं सखलु विहरत्यपि निदर्शनाय योहाह रिष्याम॥ तद्दिदो
समुर्वनेषु ज्येष्ठं पुनर्दव ओदंती नौयतो जज्ञ ऽ ग्रस्त्वेषन्नम्णो रुः॥ नदंयो
युवती नौ३म॥ सद्यो जज्ञानो निरिंलात्रिशत्रूम्पतिं वो अ घ्यानां॥ अनुयंवि
श्वम दंत्समाः षोधेनूनामिषुध्यसो ३मित्येवमेतास्त्रिरन्यासु चेत्समाम्नाता
सुराजनेन साम्नाक्ककवीरन्यथा स्थानं ताइहैवे मा असमाम्नाता सुचेत्कु
वीरत्समाम्नातस्य तावती रुकृत्यतत्रताः त्रांसैदिहो एवेमा अन्या सुचे
त्माक्स्तद्दोह संस्तास्तदिदा सेत्येतदादित्रास्त्रे मविहृतश्चात्र ॥६८॥

प्रतिगरंस्ता अस्य स्तद्दोहस इत्येतदादिः स्तद्दोहाः स्तद्दोहाः॥६॥६७॥
इति पंचमारण्यके प्रथमोध्यायः॥ राम॥ ओम्॥ ग्रीवा३॥ यस्येदमारजस्त
जो युजो वनं सहः॥ इंद्रस्यरंत्यं बृहत्॥ नाधृष आदधर्षं दाधृषाणं धृषितं शवः॥ पुरा यदीमतिव्यथिरिंद्रस्य धृषितं सहः॥ स नो ददातु रयिं रयिं पिशं गसंदृशं॥ इंद्रः पतिस्तुविष्टमो जनेष्वा स्तद्दोहाः॥ त्रिरोगायत्रं मिंद्रमि
ज्राथिनो बृहदित्यन्यासु चेत्समाम्नाता सु स्त्कवीरन्नुनयासं स्थानविप
र्ययौ समाम्नातासु चेत्तत्कवीरन्मिश्रासु चेत्स्तक स्योत्तमां स्तद्दोहा तं४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण०॥
॥६९॥

विजवैः। सुतस्ते सोम उपयाहि यज्ञं मत्स्वा मदं पुरुवारं मघायै। मंहिष्ठ
इंद्र विजुरो गृणाध्यै। ससाहंतुईत्रहत्येषु शात्रून्मुर्विगाहएषैः। सनोनेता
रंमहयोमइंद्रं। इनोवसुसमृजः पर्वतेष्ठाः प्रतिवाम्रजीषी। इंद्रः शाश्वद्द्विजो
हृत्रुएवैः। स्वदद्दोहा इत्येतत्र यंश्रीवाः शिरोविजवः सर्वमईर्च्यै ७ १ ६८
राथंतरो दक्षिणः पक्षो ज्ञित्वां भूरनो नुमोभि त्वा पूर्वपीतय इति रथंतरस्य
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथो च तस्त्रः सतीः षड्बृहतीः करोतींद्रस्य नु वीर्याणि
प्रवोचं त्विहयत्पितरश्चिन्न इंद्रेति पंचदशायस्तिग्मश्रृंगो वृषभो नभी ॥६९॥

मंतु ग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदुब्रह्मा एयरतश्चवुस्यानं महइंद्रो यु ये इति
पंचसूक्तान्यानइंद्रो दूरादान आसादिति संपातं इत्थाहि सोमइन्मदइति
पंक्तिः स्वदद्दोहा बार्हत उत्तरस्त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्यो हि चेरव इति बृहतः
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथो च तस्त्रः सतीः षट् बृहतीः करोतीति तमु ष्टुहियो
अभिभूत्योजाः सुत इत्त्व न्निमिश्ल इंद्र सोम इति त्रीण्येवं भूरेको रयिपते
रयीणामित्येषा सूक्तानि कथा महामवृधत्कस्य होतुरिति संपातं इंद्रा
मदाय वावृध इति पंक्तिः स्वदद्दोहा राथंतरो दक्षिणः पक्षः पंचदशस्तोमं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्य०॥
॥७०॥

एकरात्रं वसिष्ठप्रासाहो बार्हतउत्तरः सप्तदशस्तोमौ द्विरात्रं भरद्वाजप्रा
साहोभ्रद्रे पुरुं द्विपदा स्त्रिमानुकं भुवनासीषधामायाहिवनसासहेतिनव
समाम्नाता अथासमाम्नाताः प्रवइंद्राय वृत्रहंतमाय विप्रागाथंगाय
तयज्जु जोषत अर्चत्यर्कं देवताः स्वर्की आस्तोमतिश्रुतो युवासइंद्रः
उपप्रक्षे मधुमतिक्षियंतः पुष्यंतोरयिंधीमहे तमिंद्रं विश्वतोदावन्विश्व
तो आभर यंत्वा शविष्ठमीमहे सस्नुपर्णीतेन्द्र तमस्वराळ् सिमं हिष्ठावा
जसातये त्वंह्येकुईशिषे सुनादस्मेक्रु ओजसा विश्वेस्य प्रस्तोभ विद्धा ॥७०॥

न्पुरा वायदिवेहासनूनं इषं नो मित्रावरुणाकर्तनेळां पीवरीमिषं कृणु
हीनइंद्राग्नी पदं मघं रयिषं णिनसोमो अव्रतं हिनोतिनस्पृशाद्रयिः॥ एष
ब्रह्मेतितिस्र आधूर्षस्मा इत्येका सूददोहा यदद्यावानेतिधाय्यासूददोहाः
॥८॥६९॥ गायत्री त्वचा शीतिर्महां इंद्राय ओजसे नितिस्र उत्तमा उद्धरति
पुरोळाशं नो अंधसइतितिस्र इंद्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनीति
स्र उत्तमा उद्धरति तासां स्वादवः सोमा आयाहीत्येतामुद्धृत्य येन ह्यन्यं
बल्बाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति जज्ञानो नु शतक्रतुरित्येका पुरुहूतं पु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आरण्०॥
॥७१॥

रुष्टतमितित्रो षैंउद्धेदमिक्षतामघमित्युत्तमामुद्धरतिंप्रकृतान्यैजीषि
णाआघायेअग्निमिंधतेंआतूनइंद्रक्षुमंतमितिसूक्तेसूदटोहीः॥९॥
१०॥बार्हतीतृचाशीतिर्मोचिदन्यद्विशंसतेत्येकयानत्रिंशीत्सिबासुनस्पर
सिनइतिविंशतिःसप्तमीचाष्टमीचोद्धरतियदिंद्रप्रागपागुदगितिचतुर्द
शेवयंघत्वासुतावंतइतिपंचदशीमोषुत्वावाघतश्चनेत्येतस्यद्विपदांचो
द्धरतिराधंतरंचप्रगाथमथहास्यनकिःसुदासोरथमित्येतंप्रगाथमु
दृत्यत्वामिदाह्योनरईत्येतंप्रगाथंप्रस्थवदधौत्यभिप्रवःसुराधसमिति ॥७१॥

६ला
षड्वालखिल्यानांसूक्तानियःसत्राहाविचर्षणिरितित्रोषोयंते अस्तह
यीतइतिसूक्तेंउन्नयंश्चएवस्वनइतिसप्तमीचाष्टमीचोद्धरति तरोभिर्वो
विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरतियोराजाचर्षणीनामित्येकादशींतंवोदस्ममृ
तीषहमानोविश्वासुहव्यायाइंद्रभुजआभरइतिनवसूदटोहीः॥२०॥७१
॥ओमिहीत्वाशीतियइंद्रसोमपातमइतिसूक्तेंतम्वभिप्रगायतेत्युत्त
मामुद्धरतींद्रायसामगायतासखायआशिषामहीतितिस्रउत्तमाउद्धर
तियएकइद्विदयतेआयाह्यद्रिभिःसुतंयस्यत्यच्छंबरंमदइतित्रयस्तृचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गायत्र्यः संपद्योक्तिर्हैः सप्तसप्तगायत्र्यः षट्‌षष्ठिर्होत्रवंति यदिंद्राहं
यथात्वं प्रसम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्यात्रेमेउद्धरति वार्त्रह
त्याय न्नावस इत्युत्तमामुद्धरति सुरूपकृत्नुमूतय इति त्रीण्येंद्र सानसिं
रयिमिति सूक्ते य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमाउद्धरति रेवतीर्नः स
धमाद इति तिस्रः सूददोहा इत्येतास्तिस्रस्त्वचाशीतयः सर्वा अर्ध
र्चा अन्नमशीतयं उदरं वज्रास्त्वावतः पुरूवसविति वज्राः सनितः सुस
नितरित्येतदंतौ दंदीरेक्या इति द्विपदा नूनमथेत्येकपदा ता अस्य सूद ७२

६१ दोहसं त्येतदंतः सूददोहाः सूददोहाः॥ ११ ॥ ७२ ॥ इति पंचमारण्यके द्विती
योध्यायः॥ राम॥ ओं म॥ ऊरूऔं इंद्राग्नी युवं सुन इत्येतस्यार्धर्चा गायत्रीका
रमुत्तरमुत्तरस्यानुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः प्रवामहे मंदमानायांधस इति
नि विज्ञानं वनेन वायो न्यंधायि चाकन्योज्ञान एव प्रथमो मनस्वानिति ने अं
तरेणायां द्युर्वाडुपवंधुरेष्ठां विधुं दद्राणं समने बहूनामित्येतदावपनं द
न्नातीनामैंद्रीणां त्रिष्टुप्जगतीनां बृहतीसंपन्नानां यावतीरावपेरंस्तावंत्यू
र्ध्वमायुषां वर्षाणि जिज्ञी विषेत् संवत्सरात्संवत्सरादन्नातो नवीत्यम्षुवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽग्निं देवज्ञं तमिंद्रो विश्वं विराजतीत्येकपदे ऽई विश्वा अवीवृधन्नित्यानुष्टु
भंतस्य प्रथमायाः पूर्वमर्द्धर्चं शस्त्वोत्तरेणार्धर्चेनोत्तरस्याः पूर्वमर्धर्चं व्य
तिषजति पादैः पादाननुष्टुप्कारं प्रागुत्तमायाः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादर्द्धर्चादु
त्तरमुत्तरमर्द्धर्चं व्यतिषजति प्रकृत्या शेषः पिबा सोममिंद्र मंदतु त्वेति षं
ड्यानिष्ट इंद्रसदने अकारीत्येतस्य च तस्त्रः शस्त्वोत्तमामुपसंतत्योपोत्त
मया परिदधाति परिहित उक्थ उक्थं संपदं तत्पत्युक्थ वीर्यस्य स्थानउ
क्थदोहः ॥१२॥७३॥ मूर्द्धा लोकानामसि वाचो रसस्तेजः प्राणस्यायत ॥७३॥

नं मनसः संवेशश्चक्षुषः संभवः श्रोत्रस्य प्रतिष्ठा हृदयस्य सर्वा इंद्रः क
र्माक्षितममृतं व्योम ऋतं सत्यं विजिग्यानं विवाचनं मंतो वाचो विभुः सर्व
स्मादुत्तरं ज्योतिरूधः प्रतिवादः पूर्वः सर्वं वाक् पराग वाक्ति फ सलिलं धेनु
पिन्वति चक्षुः श्रोत्रं प्राणः सत्यं संमितं वाक् मनसा विभूतं हृदयोग्र
ब्राह्मणमतं सूमनश्चने। वर्षपवित्रं गोतनगोपृथिव्युपरं वरुणावृत्विमंतप्र
त्नविंद्रज्येष्ठं सहस्रधारमक्षुताक्षरममृतं दुहानं। एतास्त उक्थ भूत
य एता वाचो विभृतयः। ताभिर्म इह धुक्ष्वामृतस्य। श्रियं महीं। प्रजापतिरि

क

॥आश्व०॥
॥७४॥

देब्रह्मवेदानांसस्तेजोरसः।तेनाहंविश्वमाप्यासंसर्वान्कामांदुहांमह्यं।
भूर्भुवःस्वस्त्रयोवेदोसि।ब्रह्मप्रजांमेधुक्ष्व।आयुःप्राणंमेधुक्ष्व।पशून्वि
त्तंमेधुक्ष्व।श्रियंयशोमेधुक्ष्व।लोकंब्रह्मवर्चसमन्नाद्यंयज्ञसमृद्धंमेधु
क्ष्वेतिवाचयन्त्यध्वर्युमेवुद्धंचेदस्यभवत्यामुक्थ्यगायत्रसामस्येतीज्या
येसंप्रेषितोपियज्ञामहइत्यागूर्यनित्ययेवयजतिव्यवान्येवानुवषट्
करोत्युक्तंवषट्कारानुमंत्रणंमीहरत्यध्वर्युरुक्थ्यपात्रमतियाद्यांश्चम
सांश्चभक्षप्रतिख्यायहोताप्राङ्प्रेंखादवरोहत्यथैतंप्रेंखप्रत्यंचमव ॥७४॥

वध्नंतियथात्रासितारंभक्षयिष्यंतंनोपहनिष्यसीतिप्रेंखस्यछायतनेआ
सीनोहोताभक्षयेत्यथैतदुक्थ्यपात्रंहोतोपस्थेनजपेनभक्षयति।वा
ग्देवीसोमस्यतृप्यतु।सोमोमेराजायुःप्राणायवर्षतु।समेप्राणःसर्वमा
युर्दुहांमह्यंदृक्तमाराभिछविकौ तृतीयसवनमन्येदैश्वदेवान्निवि
द्धानांदस्यवामस्यपलितस्यहोतुरितिसलिलस्यदेर्घतमसंएकचत्वा
रिंशतंमानोभद्रीयंचतस्यस्थानेएकाह्निकोवैश्वदेवस्यप्रतिपदनु
चरौच्यवेतवेयज्ञायज्ञीयंमग्नेनवश्रवोवयइतिषट्स्तोत्रियानुरूपौ

२०१०८

॥आरण्य॥ ७५॥ यदी खांदं न्नूयसीषु चेत्तु वीरन्नोग्निन्नस्त्वक्लि निशिति नावतीरनुरूपः
संपन्नं महाव्रतं संतिष्ठत इदमहरग्निष्टोमौ यथाकालमवभृथं प्रेत्व हरे
युः संदहेयुर्वसीः ॥२॥१३॥७४॥ नादीक्षितो महाव्रतं शंसेन्नानग्नौ न पर
स्मै न संवत्सर इत्येके कामं पित्रे वाचार्याय वा शंसेदात्मने हैवास्य तच्छस्तं
भवति होतृत्रास्त्रिष्टुब्ध्य गायत्रं सोमस्येत्येकप्रैषः स नाराशंसेषु नाराशंसे
षु वा होत्रकाणामनुवध्य गायत्रं सोमानामिति तदिदमहर्नानं तेवासिने
प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नो एवासंवत्सरवासिने नाब्रह्मचारिणे ॥७५॥

नासब्रह्मचारिणे नो एवासब्रह्मचारिणे नानभिप्राप्तायेतं देशं न ब्रूयः
सकृज्जनाद्द्विर्गदनाद्वि दृय्येव एक एकस्मै प्रब्रूयादिति ह स्माह जातू
कर्ण्यो न वत्से च न तृतीय इति न तिष्ठंस्तिष्ठते न व्रजन्व्रजते न शयानः
शयानायनो पर्यासीनो यो ध एवासीनो ध आसीनार्य नावष्टब्धो न
र्द्धे५ प्रतिस्नब्धौ नातिवीतो नांकं कृत्वौ ह्यहुरनपश्रितो धीयीतं न मांसं
भुक्त्वा न लोहितं दृष्ट्वा न गतासुं न त्वा व्रतमाक्रम्य नाक्त्वा नाभ्यज्य नोन्म
र्दनं कारयित्वा न नापितेन कारयित्वा न स्नात्वा न वर्णकेनानुलिप्य न

उपर्यासीना ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥आर०ण०॥ ॥७६॥

स्नातमपिनहैनस्त्रियमुपगम्यैनोल्लिख्यनावलिख्यैनेदमेकस्मिन्न
हनिसमापयेदितिहस्माहजातूकर्ण्यः समापयेदितिगालवोयदन्य
त्राक्कृचाशीतिभ्यः समापयेदेवेत्याग्निवेश्यायनोऽन्यमन्यस्मिंदेशे
ऽमयमानदतियत्रेदमधीयीतनतत्रान्यदधीयीत यत्रत्वन्यदधी
यीतकाममिदंतत्राधीयीतनेदमनधीयन्स्नातकोभवतीयद्यप्यन्यद्ब
हुधीयान्नैवेदमनधीयत्स्नातकोभवतिनास्मादधीतात्प्रमाद्येद्यद्यप्य
न्यस्मात्प्रमाद्येन्नैवास्मात्प्रमाद्येन्नो एवास्मात्प्रमाद्येदस्माच्चेन्नप्रमा ॥७६॥

आर० ॥७७॥

द्येद्दलमात्मनइतिविद्याद्दलंसत्यंविद्यान्नेदंविदन्निदंविद्वासमुद्दिशेन्नस
हभुंजीतनस्वधर्मादीस्यादथातःस्वाध्यायधर्मंव्याख्यास्यामउपपुराणेनापीते
कक्षोदकेपूर्वाह्णेसंभिन्नासुल्कायास्वेपरात्रेनाध्रुवेमेघेपतितेवर्षेत्रिरात्रं
वैदिकेनाध्यायनांतरियान्नास्मिन्कथांवदेतनास्यरात्रौचनचकीर्तयिषेन्नै
दितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनामभवतियोस्यैतदेवंनामवेदब्रह्मभवतिब्रह्म
भवति॥३॥७५॥१४॥ इतिपंचमआरण्यकेतृतीयोध्यायः॥ॐ॥अग्निर्वैदेवः॥महाव्रत ॥७७॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२०१०९

२०/३-७८

॥इतिपंचारण्यकानिसंपूर्णानि॥पशुपते॥